

HISTORICKÉ NÁZVOSLOVÍ OKENNÍCH A DVEŘNÍCH KOVÁNÍ DO NÁSTUPU PRŮMYSLOVÉ VÝROBY

MARTIN EBEL

HISTORICAL TERMINOLOGY OF WINDOW AND DOOR HARDWARE OF INDUSTRIAL PRODUCTION

The contribution deals with Czech and German historical terminology of window and door hardware in Bohemia and Moravia up to the 19th century when industrial production replaced hand-made products. Specialised locksmith manuals were published in German beginning with the last third of the 18th century: Duhamel (1769), Zipper (1801–1822), Hölzel (1827); the Czech manuals were published after 1884 (Večeř). Present-day terminology partially differs from the historical one and the meaning also shifted. The hardware types were primarily named after their place of origin. The article deals with the window and door hardware that enabled opening (hinges) and closing (swivels, locks, and other hardware). The division of the above-stated hardware types is emphasised as well as their naming used by workshop artisans during the second half of the 18th century and the 19th century.

Key words: Window, door, hinge, swivel, latch, two-point latch, lock

Príspevek sa venuje českému a nemeckému historickému názvosloví pro okenní a dveřní kování v Čechách a na Moravě do 19. století, do doby, než rukodělná práce byla vytlačena průmyslovou. Specializované zámečnické příručky v němčině vycházely od začátku poslední třetiny 18. století: Duhamel (1769), Zipper (1801–1822), Hölzel (1827), v češtině od roku 1884 (Večeř). Dnes používaná terminologie se od historické částečně liší, došlo i k posunutí významu. Především však jednotlivé druhy kování byly nazývány podle svého původu. Článek se zabývá kováními pro okna i dveře – umožňujícími jejich otevírání (závěsy), zavírání (obrtlíky, zámky a další kování). Důraz je kladen na dělení a pojmenování jednotlivých výše uvedených kování tak, jak je pojmenovávali ve svých dílnách řemeslníci druhé poloviny 18. a v 19. století.

Klíčová slova: okno, dveře, závěsník, závěs, obrtlík, zástrčka, rozvora, přívora, zámek

Věnováno výročí 250 let od vydání nejstarší zámečnické práce, která ovlivnila české země – německému překladu francouzského díla Duhamela von Monceau.

ÚVOD

Príspevek má přehledně ukázat českou a německou terminologii základních typů kování, která byla v minulosti skutečně reálně používána v dílnách zámečnických, a to do konce ruční výroby na základě dobových příruček, vzorníků a dalších materiálů. S ohledem na rozsah se nemůže zabývat detaily a technologií výroby jednotlivých kování a výtvarnou stránkou, ale názvoslovím dostatečným pro potřeby stavebních historiků.¹⁾

Zámečnické práce představovaly v rámci každé novostavby významnou položku. Pokud vycházíme ze vzorku zpracovaných archivních rešerší u dobře dokumentovaných novostaveb, pohybovaly se náklady na zámečnické práce v rozmezí 2–9 % dle typu stavby.²⁾ Nejčastěji zmi-

ňovanými výrobky byla kování dveří, oken, okenic, někdy i dodávka mříží.

Vzdělávání a předávání znalostí o řemesle náleželo historicky zcela do sféry zámečnických cechů, kterých v českých zemích vzniklo několik desítek, zpravidla jako součást většího cechu specializovaných řemesel. Lze předpokládat, že větší význam pak měly obvyklé řemeslnické vavdry, kde se adept mistrovství – vyučený tovaryš – mohl seznámit v hlavních městech s dobovými trendy. Jako mistrovské kusy byly adeptům předepsány zámky – sklopové (tj. ke komoře), k truhle s lalokem a zámek na skobu, což lze interpretovat jako zámek, který je později zván německý (Praha, 1562). Pro české země byly z hlediska zámečnické produkce podstatné vlivy z německých hovořících oblastí, z dalších oblastí se k nám dostávaly až zprostředkovaně. Zásadní vliv okolních zemí, respektive jejich hlavních měst, ukazuje používané názvosloví, kde typ kování (platí zvláště u zámků) je odvozen od státu či města, ze kterého přišla inspirace.

V druhé polovině 18. století a na počátku 19. století se setkáváme s tím, že v některých nejvýznamnějších měs-

staveb je odhad ještě spornější, avšak rámcově se pohybuje v obdobném finančním rozsahu. Zámek Tloskov, rozpočet na přestavbu 1803: 2,2 %. Zásadní adaptace litvínovské radnice, rozpočet 1867: 4,2 %. Zásadní přestavba domu v Praze čp. 434/I, 1852: 8 %. Vymyká se panská sýpka v Teplicích 1819, kde 17,2 % je včetně mříží.

1) Názvoslovím se zabýval již autorův starší příspěvek: M. Ebel, Terminologie okenních a dveřních kování ve střední Evropě 18. a 19. století, in: Sborník 2, 2004, s. 217–238. Text zde uveřejněný je zásadně přepracován a doplněn tak, aby poskytoval přehled obvyklých kování oken a dveří, se kterými se stavební historik setká. Názvosloví se částečně odchyluje od názvů v knize M. Báčová a kol., Obnova okenních výplní a výkladců. Praha: NPÚ 2010, protože tento článek klade důraz na historické názvosloví, nikoliv na terminologii v současnosti používanou.

2) Naznačení procenta podílu zámečnických prací v celkových nákladech vycházelo z archivních rešerší autora pro dobře dokumentované novostavby: Hrubý dům v Lomnici nad Popelkou čp. 43–44, 1826–1829: 2 %. Česká Kamenice – vrchnostenský špitál 1749–1753: 3,3 %. Žabokliky u Žatce – fara, 1732–1737: 4,1 %. Loučná Hora, kostel sv. Jiří: 4,2 %. Lovecký zámek sv. Hubert u Petrohradu: 8,9 % (sic!, pravděpodobně v ceně mohly být luxusní mříže). U pře-

tech vznikaly nedělní školy řemeslníků. V Praze zámečnická škola chyběla, pro habsburskou monarchii měla především význam Grabnerova škola, která byla založena kolem poloviny 18. století ve Vídni. Její zakladatel – Franz Grabner ji zřídil ještě jako tovaryš a provozoval v pronajatých prostorách u sv. Štěpána jako soukromou nedělní kresličskou školu do roku 1758, kdy se stal mistrem. Obnovil ji kolem roku 1772 a roku 1781 ji převzal jeho syn Franz Grabner mladší, který se vrátil z tehdy nepochybně velmi inspirativní Francie. Škola byla v provozu minimálně do počátku 19. století.³⁾

Naše povědomí o skutečné tvorbě zámečnických mistrů z písemných pramenů je značně torzální. Skutečně významnějších prací, které vyšly ve střední Evropě, není ostatně mnoho. První prací, která mohla mít dosah v Čechách, je německý překlad knihy francouzského encyklopedisty Henriho Louise Duhamela du Monceau z roku 1769 (francouzský originál je o dva roky starší) a vydaný v Lipsku a Královci.⁴⁾ Je překvapivé, jak širokou paletu kování zde lze spatřit – mnohá z nich však byla šířeji používána o desítky let později. Pro německé prostředí byly zcela zásadní vícekrát vydané dvě práce o zámečnictví od Jakoba Zippera z prvních let 19. století.⁵⁾ Knihy zachycují kování sofistikovaná, pro luxusnější využití a detailně přibližují výrobu, neposkytují průřez běžnou dobovou produkcí pro městskou a venkovskou klientelu.

Zásadním pramenem je rukopisný nabídkový list Franze Renwerse z roku 1794, který chtěl založit v Brně manufakturu na výrobu kování.⁶⁾ Tento list má velký význam, protože na rozdíl od dobové literatury, kde některá zobrazovaná kování hrála evidentně okrajovou roli, musela Renwersova nabídka reagovat na skutečnou reálnou poptávku.

V Praze byla vydána (a dedikována Karlu Egonu knížeti Fürstenberkovi) další ze zásadních prací 19. století – Hölzelova vyobrazení zámečnického zboží dle módy ve Vídni, Paříži a Londýně. Na rozdíl od předcházejících není určena jen pro zámečníky, ale i pro objednatele a stavebníky.⁷⁾

V dalších desetiletích počet vydaných titulů v německém jazyce zásadně rostl, ale jen některé práce lze považovat za zásadní. Nepochybným střediskem vydávání této literatury se postupně stal Výmar. Příručky se příliš nevěnují typologii, ale spíše technologii výroby. Významnější,

ale až příliš detailní pro náš účel, je například kniha Fr. A. Reimanna: *Zámečnický mistr*,⁸⁾ s návody na výrobu zámků, s detailními výkresy pro jednotlivé typy zámků (včetně odlišností typů západek) a s oborovým slovníkem. Prakticky současné (1842) jsou pasáže v technologické příručce J. J. Prechtla.⁹⁾ Existuje však řada dalších titulů srovnatelných či méně významných. Evropský náhled s retrospektivou má kniha J. Storcka a kol. z roku 1876, která na základě materiálů z pozůstalosti prof. A. von Siccardsburga shrnuje historický vývoj v německy hovořících zemích, Francii i Anglii.¹⁰⁾ Kromě výše uvedených existuje celá další řada jazykově německých knih, které však nelze považovat za stěžejní.

Výše uvedené knihy poskytují názvosloví německé, nikoliv české názvy, které jsou předmětem našeho zájmu. Písemné prameny však zpravidla obecně popisují jen dodané zámečnické práce, maximálně upřesňují počet oken a dveří, ke kterým byla dodána kování, nikoli vlastní názvy. Unikají nám tak až na naprosté výjimky dobové české názvy jednotlivých prvků, které zámečníci na stavbu dodávali. Není dnes proto zcela jednoduché rekonstruovat historické české názvosloví, když (jak níže uvidíme), ani německá terminologie nebyla jednotná, měnila se a vzdalovala se původnímu významu a tvaru (nejmarkantněji u názvů neogotických kování).

České názvosloví přináší jako první nepříliš zdařilý překlad Joendlova díla „*Unterricht in der Land- Baukunst*“ od Jana Nepomuka Štěpánka z roku 1840, který ukazuje jeho značné tápání při hledání vhodného českého synonyma.¹¹⁾ Je zde patrné, že správné názvy přiřadil předmětům, které důvěrně znal. U specializovaných jeho překladů není výstižný. Ve výsledku až do vydání Večeřovy práce (1884)¹²⁾ neznáme terminologii v komplexnosti. Večeřova velmi kvalitní kniha vznikla v době, kdy průmyslová výroba sice již postupně nahrazovala dosavadní řemeslnou, stará terminologie však nebyla zcela zapomenuta. Na Večeřovu práci pak navazuje a rozpracovává pro potřeby spojené jak s novými technologiemi, tak i s ohledem na historismy kniha M. Oehma z roku 1901.¹³⁾ Terminologii pak doplňují firemní katalogy.¹⁴⁾

Okenní a dveřní kování v době ruční výroby se skládalo ze dvou velkých skupin. První skupinu tvořila kování umožňující jejich otevírání (nejčastěji závěsy a závěsníky). Druhá velká skupina je mnohem typologicky bohatší. Náležejí do ní kování uchycující okna a dveře v uzavřeném polo-

3) Informuje o ní T. Hölzel, *Neuestes Schlosserbuch oder gründliche Darstellung und Beschreibung der neuesten und vorzüglichsten fertigen Schlosser-Arbeiten*. Praha 1827 (1. vydání); Praha 1835 (2. vydání), nestr.

4) H.-L. Duhamel du Monceau, *Die Schlösserkunst*, in: D. G. Schreiber ed., *Schauplatz der Künste und Handwerke*. Leipzig – Königsberg 1769, s. 85–490.

5) J. Zipper, *Theoretisch-praktische Anweisung zu Schlosserarbeiten nebst den dazu gehörigen Zeichnungen und Rissen*. Leipzig s.d. (1801?); dále navazuje *tjž*, *Anweisung zu Schlossarbeiten*. Augsburg – Leipzig s.d. (1804?). Oba tituly jsou nedatované, první vydání je z prvních let 19. století, do čtyřicátých let vyšly knihy v několika dalších vydáních.

6) Hofkammerarchiv (dále jen HKA) Wien, Kommerz Böhmen 1749–1813, Gewerbe- und andere Konzessionen, Freiheiten und Privilegien 1750–1800, Nr. 836, 5576, Fasc. 71. Publikováno in: J. Ebelová, *Renwersův vzorník okenních a dveřních kování z roku 1794*, in: *Sborník 2*, 2004, s. 211–216. Nutno poznamenat, že Renwersova terminologie v některých případech jde proti terminologii používané v další citované literatuře.

7) T. Hölzel, o. c. v pozn. 3.

8) F. A. Reimann, *Der Schlossermeister oder theoretisch-praktisches Handbuch der Schlosserkunst*. Weimar 1841.

9) J. J. Prechtel, *Technologische Encyclopädie oder alphabetische Handbuch*, sv. 12. Röhren – Schlösser. Stuttgart 1842.

10) J. Storck – G. Gugitz – F. Paulik, *Die Thür- und Fenster- Verschlüsse nach ihrer technischer Entwicklung in den verschiedenen Ländern bis auf die neueste Zeit nach ihrer technischen Entwicklung in den verschiedenen Ländern bis auf die neueste Zeit aus der Nachlasse des Professors Aug. von Siccardsburg*. Aug. von Siccardsburg, Wien 1876.

11) J. P. Joendl, *Poučení o stavitelství pozemním*. Praha 1840.

12) A. O. F. Večeř, *Zámečnictví. Příruční kniha pro zámečníky stavební a umělecké, strojníky, továrníky nástrojů, náčiní a strojů jejich*. 1. díl: práce zámečnické. Praha 1884.

13) M. Oehm, *Zámečnictví, příruční kniha pro zámečníky stavební, umělecké i všech jiných odvětví*. Praha 1901.

14) Firemní katalogy jsou dnes značně rozptýlené, jedná se o prakticky nezpracované téma. Pro katalogy je typické, že neuvádějí vřecení s ohledem na snahu katalog dlouhodobě využívat. K datování katalogů napomáhá zavedení metrické soustavy (1875) a praktický přechod z rakouské měny na korunovou měnu (1900).

ze, kam patří veškeré obrtlíky, zástrčky, rozvory, přívory, petlice, a především velmi bohatá skupina všech zámků. Další skupiny jsou již okrajovější. Uchopení umožňovala madla i úchyty v různé podobě. Okrajovější skupinou byla veškerá kování k zajištění polohy okna i dveří proti samovolnému zavírání. Velmi významnou skupinou však byla kování zpevňující celou konstrukci (rohovníky atp.). Tento výčet samozřejmě není komplexní. Technologicky

nejobtížnější byla výroba zámků, jimž příručky věnují největší pozornost. Jak bude patrné, rozpoznáváme zde nejzřetelněji jednotlivé zámečnické „školy“. Vývoj ve střední Evropě byl ovlivňován především dvěma zámečnickými školami – drážďanskou a vídeňskou. Francouzský a eventuální anglický přínos byl s jistým opožděním filtrován přes německy mluvící oblasti a projevil se zvláště v používaných adjektivech některých výrobků.

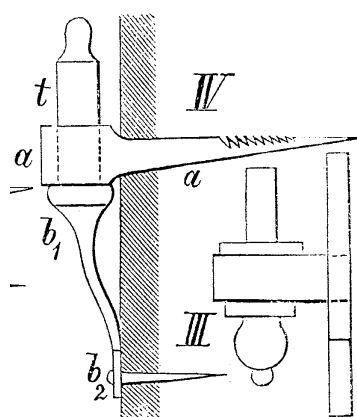
KOVÁNÍ UMOŽŇUJÍCÍ OTEVÍRÁNÍ OKEN A DVEŘÍ

Následující ukázky jsou orientovány především na nejčastěji se vyskytující typy kování. Je patrné, že u dveří byla mnohem pestřejší variabilita různých závěsů, okna měla s ohledem na svoji gracilnost mnohem menší možnosti tvarových variant.

Do doby, než nastoupily hromadně zapuštěné závěsy, se obvykle celý závěs skládal ze dvou vizuálně odlišných částí – nepohyblivého závěsníku na zárubni či ve špaletě a pohyblivé – vlastního závěsu.

Závěsník (*Kloben*, m.), **stěžež** (*Angel*, f.), **kužel** (*Kegel*, m.), mohl být zcela prostý – v podstatě v podobě skoby, která přecházela v **trn** (*Dorn*, m.), na kterém se otáčel závěs. Velmi často byl závěsník ze dvou částí. Jedna část s okem obemykala trn a byla špičkou zarážena do rámu či zárubně. Druhá část pak měla vlastní trn podepřený tzv. opěradlem, které bylo rovněž přichyceno k zárubni či rámu, čímž bylo zabráněno vyvrácení. V případě potřeby se závěsníky dveří uchycené do kamene zalévaly olovem.

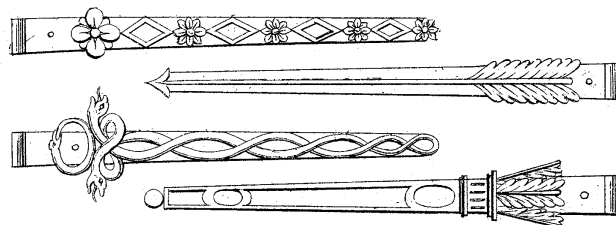
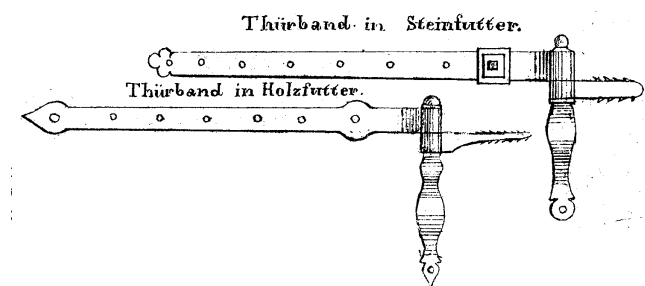
Obr. 1: Závěsník či stěžež: a – vlevo s opěradlem (převzato z A. O. F. Večeř, o. c. v pozn. 12, s. 29, obr. 55); b – vpravo závěsník s opěradlem v parku zámku Náměšť nad Oslavou (okres Třebíč) (foto J. Škabrada).

Závěsy (*Band*, n.) měly velmi rozmanité tvary a přímo odrážely dobovou módu. Synonymum **pant** znal již Štěpánkův překlad Jöndla (1840), další literatura se mu jako germanismu zcela vyhýbala.

Exaktně rozdělit typy závěsů prakticky nelze. U závěsů, které byly připevněny na vrchní plochu dveří či okna, se rýsují dvě základní skupiny – závěsy vycházející z pásků kovu (nejčastěji železa), tj. dlouhé a křížové, a závěsy mající kompaktnější plochu (především lopatkové), která byla pak dále výtvarně pojednána. Obě skupiny se zcela prolínají.

Dlouhý závěs (*langes Band*, n.) byl nejjednodušším a nejčastěji používaným závěsem u dveří v minulosti.

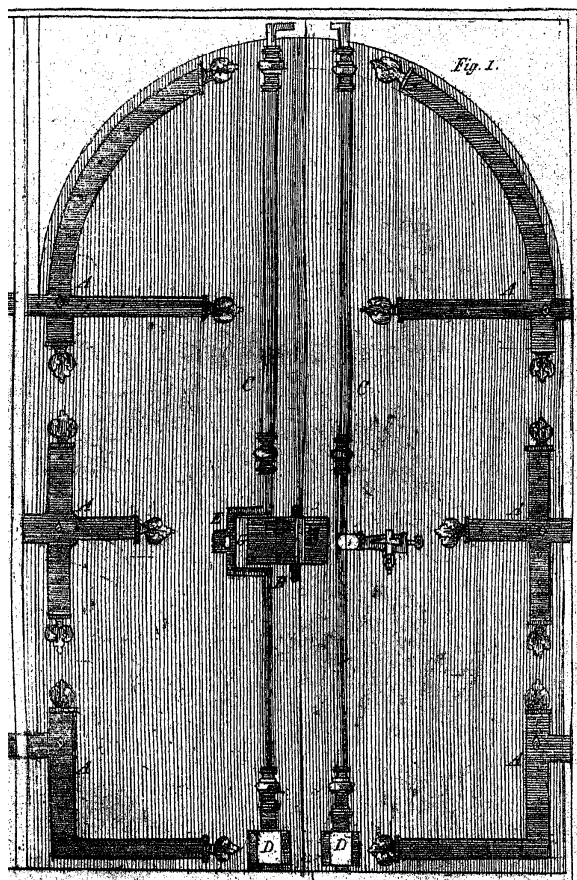

Obr. 2: V literatuře se objevuje značné množství tzv. dlouhých závěsů ke dveřím: a – vlevo nahoře závěs do kamenného zárubně a vlevo dole do dřevěného zárubně, v obou případech se závěsníkem s opěradlem; b – vpravo několik ukázek zdobených závěsů z téže publikace (převzato z T. Hölzel, o. c. v pozn. 3, tab. 43, 50).

Obr. 3: Dlouhý závěs (se závěsníkem bez opěradla) na barokních dveřích v areálu hospodářského dvora v Plasích. Bývá umístěn obvykle na svačku s výjimkou případů, kdy je svačka zapuštěn na rybinu jako u zobrazených dveří (řešení obvyklé zvláště u stolů, aby mohla prkna na šířku pracovat).

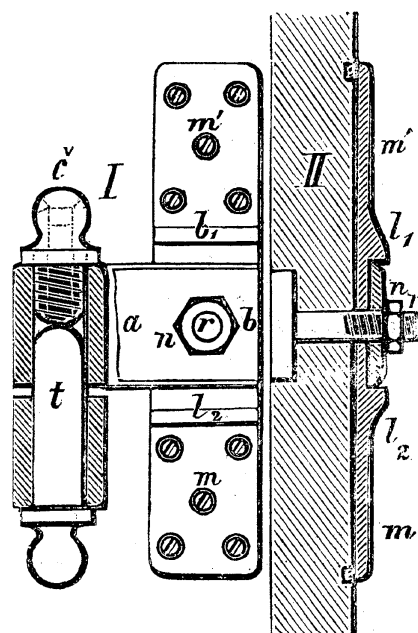
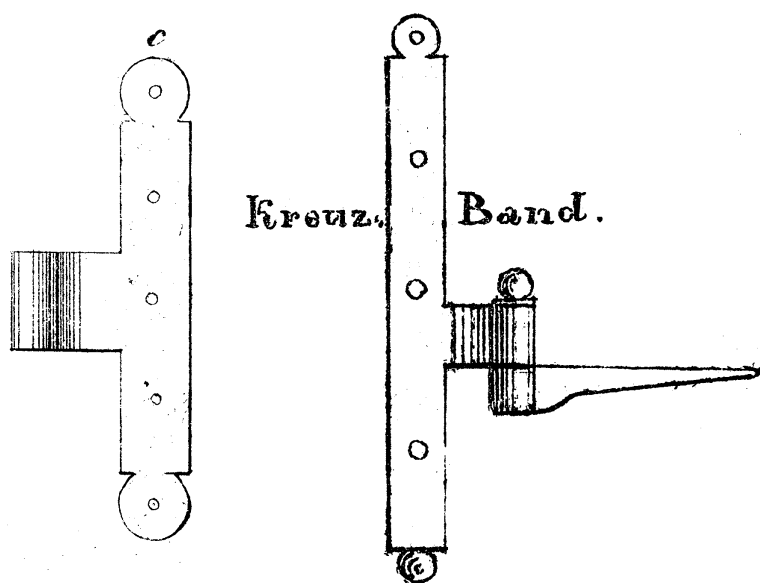
Příčný zpevňující pásek přeměnil dlouhý závěs na **křížový závěs** (*Kreuzband*, n.). Podélný pásek býval často razantně zkrácen. Opět se vyskytuje u dveří v celé řadě variant, od nejjednodušších až po velmi zdobené.

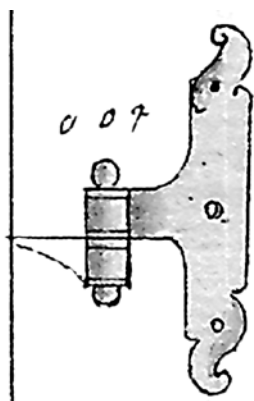
Obr. 4: Velké venkovní vstupní dveře, uprostřed s klasickými křížovými závěsy, nahoře s jejich určitou modifikací, dole závěsy úhlové (převzato z J. Zipper, 1801, o. c. v pozn. 5, tab. 9, fig. 1).

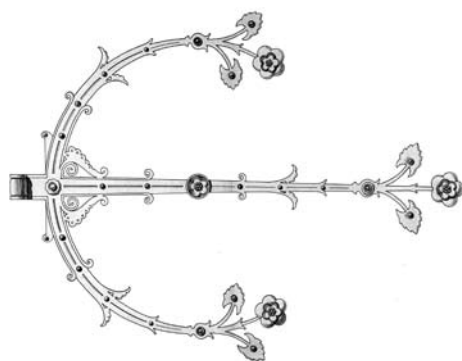
Obr. 5: Klasický křížový závěs na železných dveřích (foto J. Škabrada).

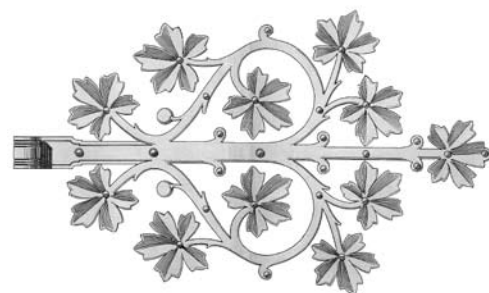
Obr. 6: Střední pásky byly velmi často minimalizovány: a – vlevo, okenní a dveřní křížový závěs (převzato z T. Hölzel, o. c. v pozn. 3, tab. 43, 44); b – upravo, pevný dveřní závěs (převzato z A. O. F. Večeř, o. c. v pozn. 12, s. 30, obr. 58).

Obr. 7: Prostý páskový tvar byl obvykle ozdoben – u Renwerse (1794) jednoduchou rozvilinou (HKA Wien, Kommerz Böhmen).

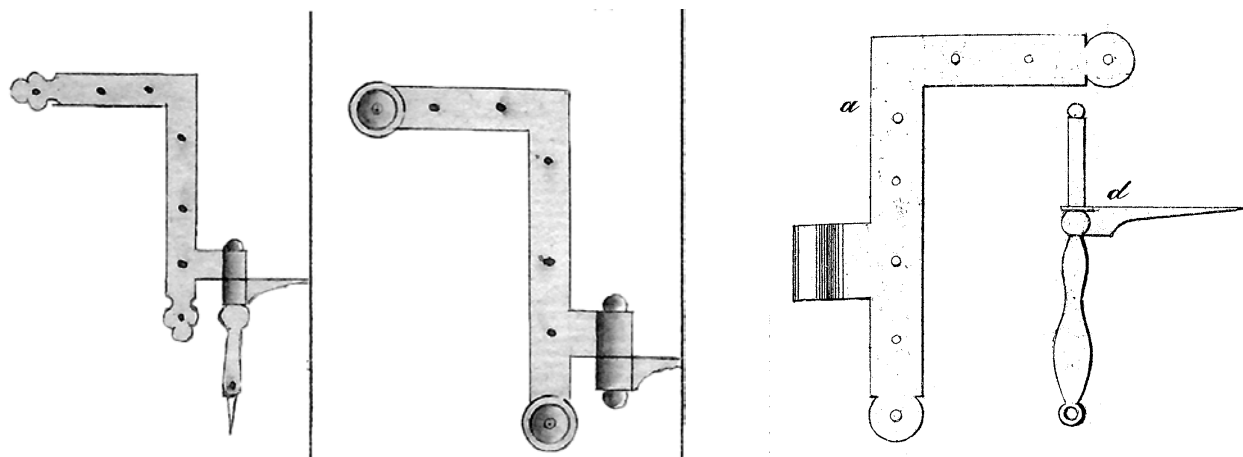

Obr. 8: Postupem vývoje se tvary předloze dále vzdalovaly. Odlišnosti od původního tvaru jsou snad nejmarkantnější u neogotických kování. V tomto případě dobová literatura nazývá křížovými závěsy i velmi bohaté neogotické závěsy vesměs s vegetabilním dekorem. Podobných příkladů je více (převzato z J. Storck – G. Gugitz – F. Paulik, o. c. v pozn. 10, sv. 2., tab. 6, 7).

Velmi blízkou skupinu tvoří **úhlový závěs** (Winkelband, n.). Tvarově byla kování pro okna i dveře obdobná, závěsy se prakticky odlišovaly měřítkem. Velmi často byl používán u těžkých rámových dveří, kde závěs zpevňoval konstrukci. Dveřní úhlový závěs je zachycen na výše uvedeném obrázku u křížových závěsů v Zipperově práci.

U oken byly úhlové závěsy po celé 18. století a až do počátku 19. století prakticky standardem. Pásek byl často bohatě zakončen listovým dekorem, palmetou, rozvilinou či jiným tvarem.

Obr. 9: Okenní a dveřní kování v Renwersově vzorníku z roku 1794: a – úhlové závěsy ve variantě s opěradlem a bez opěradla (HKA Wien, Kommerz Böhmen); b – jednodušší okenní úhlový závěs a závěsník s opěradlem u Hölzela, který úhlový závěs nadále považoval za standard, ač zapuštěné závěsy (viz níže) byly již dávno známy (převzato z T. Hölzel, o. c. v pozn. 3, tab. 44).

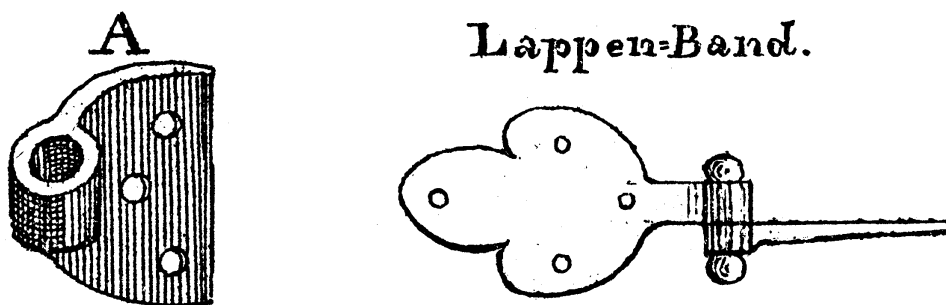
Obr. 10: Klasický běžný úhlový okenní závěs 18. století (Národní technické muzeum – dále jen NTM, sbírka stavitelství).

Jak bylo již uvedeno, druhou tvarově nepoměrně bohatší skupinu tvoří závěsy s kompaktnější plochou, která byla pak dále zámečnický pojednána. Nejjednodušším byl v této skupině **lopatkový závěs** (*Schuppenband*, n.). Dobová literatura jej spíše zařazuje na okraj zájmu, avšak realita byla poněkud odlišná, byl oblíben u interiérových dveří i ve vyšším prostředí. Navíc vlastní „lopatka“ mohla být pro zámečníka prostorem pro nepřeborné množství výtvarného ztvárnění.

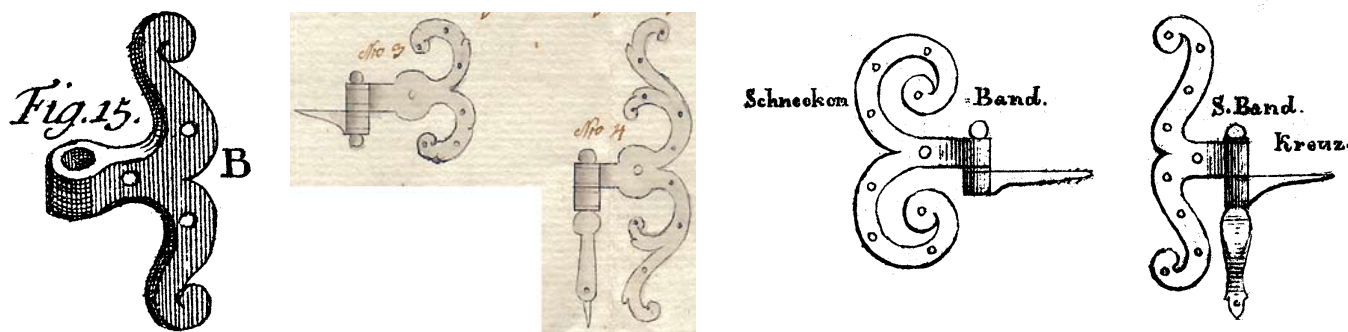
Obr. 11: Klasický lopatkový závěs se závěsníkem bez opěradla: a – pro dveře (převzato z A. O. F. Večeř, o. c. v pozn. 12, s. 29, obr. 55); b, c – lopatkové závěsy na zámčích Jezeří (okres Most) a Stvolínky (okres Česká Lípa).

S lopatkovým závěsem se prolíná **lalokový¹⁵⁾ závěs** (*Lappenband*, n.), který byl (v nejjednodušší variantě zpracován do podoby blížící se trojlístku). Často byl použit u menších a lehčích oken.

Obr. 12: Duhamel nazývá závěs vlevo (a) sice lalokový, ale ve skutečnosti náleží k lopatkovým (převzato z H-L. Duhamel du Monceau, o. c. v pozn. 4, s. 228, tab. 13, obr. 15 A); b – lalokový závěs v čisté podobě se závěsníkem bez opěradla určený pro dveře (převzato z T. Hölzel, o. c. v pozn. 3, tab. 43).

Laloky byly obvykle dále rozkovány. Pokud byly obloukovitě vykrojeny, byly tyto závěsy nazývány **vlaštovčí ocas** (*Schwalbenschwanz*, m.), pokud se dále zavinovaly, tak **šnekovitý závěs** (*Schneckenband*, n.). Velikou a velmi variabilní skupinu tvořily **S-závěsy** (*S-Band*, n.), dnes nově nazývané „esíčkové“. Tento tvar pak byl často kombinován s tvary vycházejícími z křížových závěsů. Zámečnické příručky tyto závěsy zmiňují spíše okrajově – v době, kdy vznikaly, byly již tyto závěsy na ústupu, v českých titulech již zcela chybí.

Obr. 13: a – vlevo Duhamelův S-závěs (převzato z H-L. Duhamel du Monceau, o. c. v pozn. 4, tab. 13, obr. 15 B); b – vpravo Renversova nabídka dveřního kování z roku 1795, vlaštovčí ocas a S-závěs (na listu nejsou blíže pojmenovány) se závěsníky – bez opěradla i s opěradlem (HKA Wien, Kommerz Böhmen).

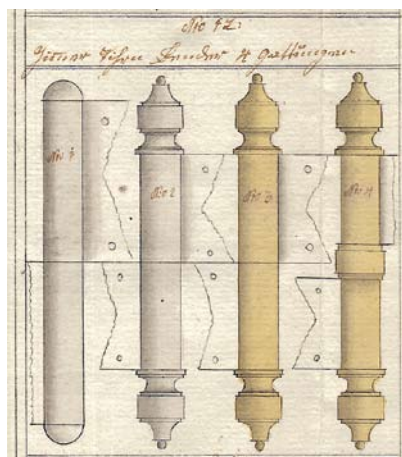
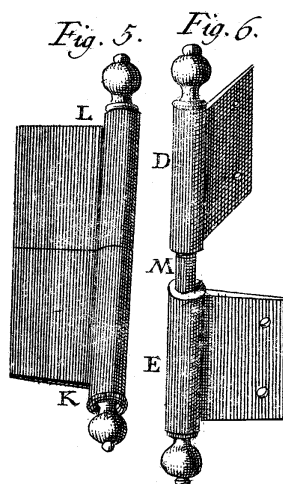
Obr. 14: Vlevo – šnekovitý závěs se závěsníkem bez opěradla; vpravo – S-závěs se závěsníkem s opěradlem v katalogu z roku 1827 (převzato z T. Hölzel, o. c. v pozn. 3, tab. 43).

15) Z české literatury název „lalokový“ neznáme, jedná se o prostý překlad.

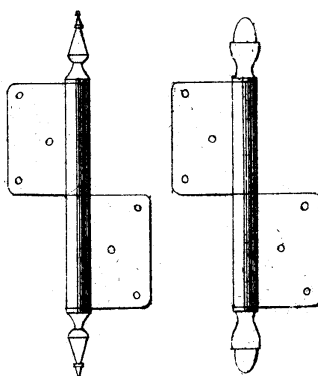
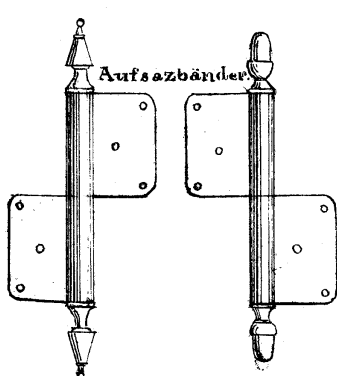

Obr. 15: Existují stovky závěsů této skupiny, které ve vyšším prostředí byly dále rozvíjeny do velmi složitých vzorů: a – vlevo „vlaštovčí ocas“ – fara Šlapánov (okres Benešov); b – vpravo S-závěs, Níčov (okres Prachatice), kostel (foto J. Škabrada).

Postupně začaly být závěsy dveří i oken postupně vizuálně potlačovány, nastupuje **zapuštěný závěs** (*Aufsatzband*, *französische Band*, *Fischband*,¹⁶⁾ n.). Tento trend se do Čech jednoznačně dostával z francouzského prostředí. Nejprve se u dveří jako truhlářsky náročná práce ojediněle objevuje již v první polovině 18. století v nejvyšší (zámecké a palácové) architektuře. Skutečný masový nástup u dveří a až následně i u oken je však až od počátku 19. století. Ceníky počátku 20. století tento typ kování nazývaly „normální závěsy k vysazení“.

Obr. 16: Zapuštěné závěsy: a – s knoflíkem u Duhamela – Knopf, m., ve francouzštině Vase, m. (převzato z H-L. Duhamel du Monceau, o. c. v pozn. 4, tab. 14); b – zapuštěné závěsy v Renuversově vzorníku z roku 1794, dva železné a dva mosazné [HKA Wien, Kommerz Böhmen].

Obr. 17: Hölzerovy zapuštěné závěsy: a – pro dveře (vlevo); b – pro okna (uprostřed), se dvěma zakončeními – kuželem a žaludem (převzato z T. Hölzel, o. c. v pozn. 3, tab. 43, 44); c – zakončení kuželem s kuličkou (vpravo) bylo nejtypičtější (NTM, sbírka stavitelství).

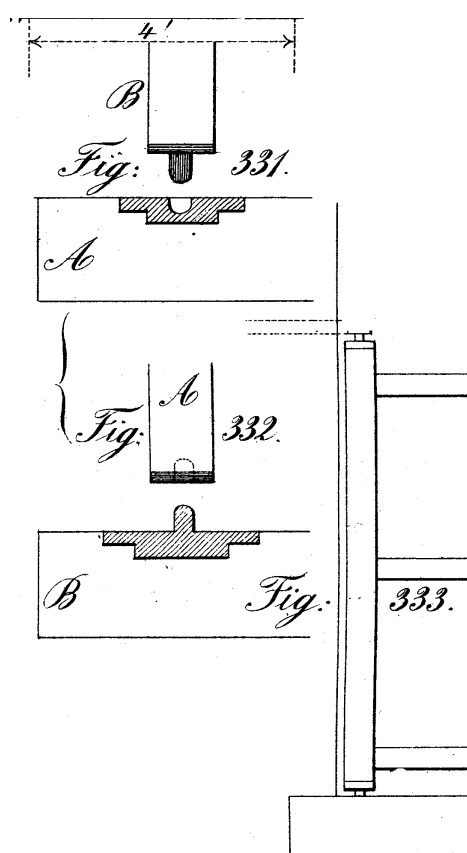
16) Toto pojmenování souvisí se zkomolením francouzského názvu pro pant – „fiché“, tj. zaražený závěs [H-L. Duhamel du Monceau, o. c. v pozn. 4, s. 233].

Zapuštěným závěsům je vizuálně blízká variabilní skupina **lomených** či odnásecích **závěsů** (*gekröpfte Band, n.*), které umožňovaly v případě zvětšení mezery mezi zárubněm a křídlem dveří, avšak obvykle na úkor skrytosti závěsu. Mohly být jak zapuštěné, tak nezapuštěné.

Obr. 18: Závěs lomený či odnásecí – různé varianty, nastupují však ve větším měřítku až na přelomu 19. a 20. století: a – vlevo dle Titschera¹⁷⁾ (převzato z F. Titscher, o. c. v pozn. 17. tab. 60); b – uprostřed závěs na okenici výkladce, aby se vyhnul bosáží, Libochovice (okres Litoměřice); c – upravo závěs u interiérových skleněných dveří ze začátku 20. století v Desfourském paláci v Praze.

Čepový závěs (*Zapfenband, n.*) je především vhodný u vrat či eventuálně u dveří, které s ohledem na váhu bylo lépe rozeprít mezi podlahu a překlad. Typově vycházely z nejstarších typů závěsů – točnic, které držely tzv. točnicové dveře. Poměrně významně se jejich obliba udržovala ve venkovském prostředí, kde čep byl nejčastěji na rozdíl od dřevěné točnice mimo osu. V dolní části se otáčel na tzv. pávní (*Pfanne, f.*), nahoře v oku různého typu.

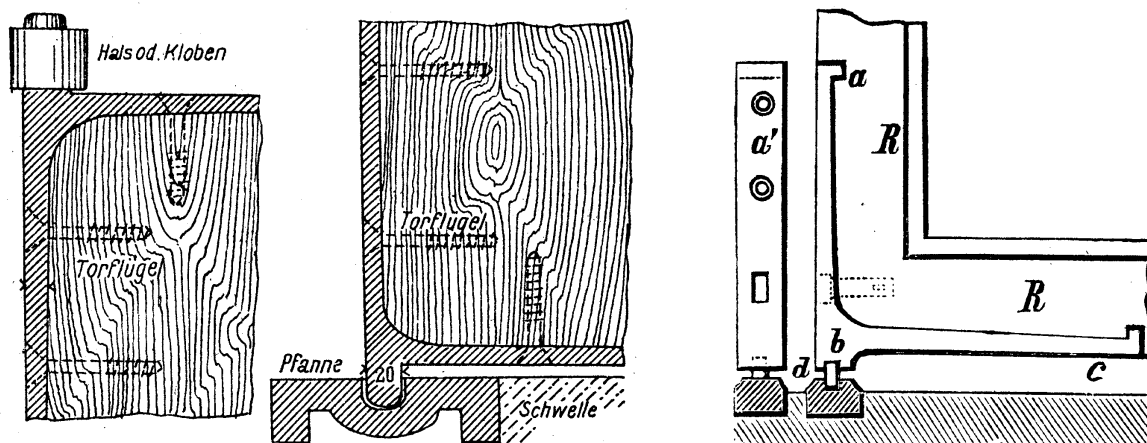
Obr. 19: Čep a pánev uvádí Joendl, který upřednostňoval pánev nahoře s ohledem na zanášení (převzato z J. P. Joendl, o. c. v pozn. 11, tab. 12, č. 331–333).

Obr. 20: Vrata stodoly v Kamenném Sedlišti (okres Svitavy), kde je čep mimo osu točnice (foto J. Škabrada).

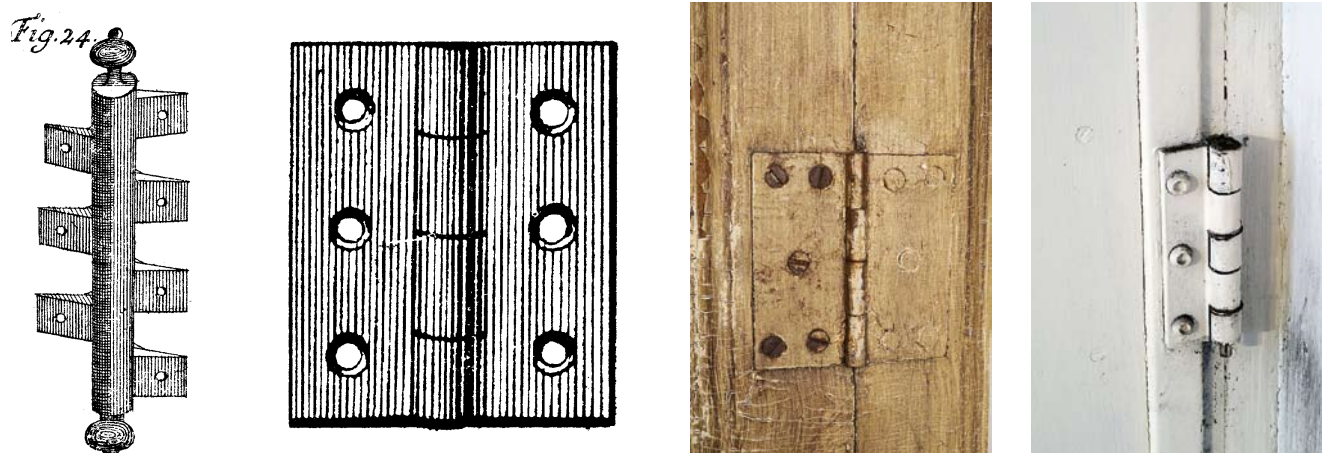
Na konci 19. století se čepové závěsy staly velmi populární, protože tyto závěsy bylo možno pohledově skrýt a navíc umožňovaly otevírat dveře na obě strany (tzv. lítačky). Terminologie kolísala mezi názvem **čepový závěs** (*Zapfenband, n.*) a **kolíkový závěs** (*Stiftenband, n.*).

17) F. Titscher, Die Baukunde mit besonderer Berücksichtigung des Hochbaues und der einschlägigen Baugewerbe. Wien 1918.

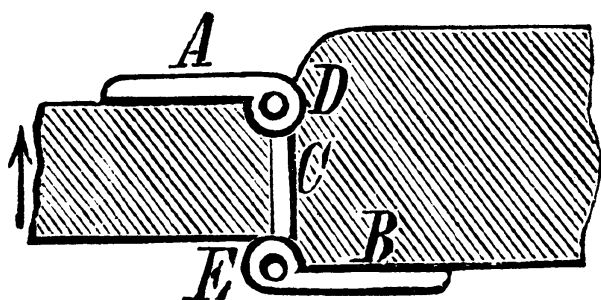
Obr. 21: Čepový závěs: a – pro těžká vrata v Titscherově práci, nahoře držel čep krček, dole pánev (převzato z F. Titscher, o. c. v pozn. 17, tab. 60, č. 6); b – pro pokojové dveře byly využívány skrytější systémy čepů či kolíků (převzato z A. O. F. Večeř, o. c. v pozn. 12, s. 31, obr. 59, 60).

U dveří se výjimečně setkáváme s **kloubovým závěsem** či **stěžejkou** (Charnierband, Scharnierband, n., z francouzštiny), jejichž nevýhodou byla skutečnost, že dveře nebylo možno vysadit; tento typ je vlastní především nábytku.

Obr. 22: Duhamelova (francouzská) práce prezentuje závěsy či stěžejky: a – jako závěsy pro těžká vrata (převzato z H-L. Duhamel du Monceau, o. c. v pozn. 4, tab. 13, č. 2), v českých zemích se s tímto využitím nesetkáváme; b – uplatňovaly se však například u drobných dvířek v tapetových stěnách, které neměly být patrné (M. Oehm, o. c. v pozn. 13, s. 88, č. 71); c – dveře prosklené stěny z konce 19. století, zámek Libochovice (okres Litoměřice); d – příklad použití z brněnské vily Tugendhat.

Rovněž nelze vysazovat dveře s **kloubovým zdvojeným závěsem**, ač jejich podoba je od klasických kloubových odlišná. Večeř tento typ pojmenoval jako **závěs střední** (Mittelband, n.). Výhodou bylo naopak otevírání dveří na obě strany.

Obr. 23: a – střední závěs (převzato z A. O. F. Večeř, o. c. v pozn. 12, s. 32, obr. 63); b – kyvné dveře na téměř principu, Praha – Hlavní nádraží (foto J. Škabrada).

Výše uvedený výčet rozhodně není kompletní, ale vystihuje naprostou většinu kování umožňující otevírání oken a dveří.

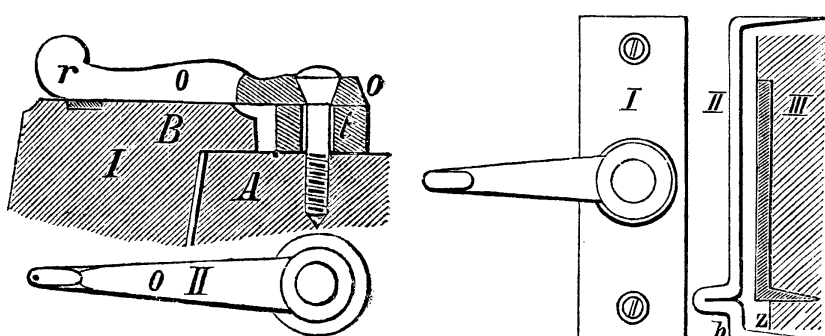
KOVÁNÍ UMOŽŇUJÍCÍ UZAVŘENÍ OKEN A DVEŘÍ

Druhá typologicky bohatší skupina uchycovala okna a dveře v uzavřené poloze. Na rozdíl od první až na nepodstatné výjimky nebyla pro jednotlivé skupiny používána podobná kování pro okna a dveře. Zatímco u oken je uzávěr pouze z jedné vnitřní strany (obrtlíky, většina zástrček, rozvory, přívory), u dveří opět až na výjimky je potřeba uzavření kombinované se zamčením (petlice a především zámky). Lze proto pojednávat o obou skupinách zcela odděleně.

U kování pro zavírání oken se předběžně rýsují některé oblasti specializované na určitý druh. Zatím nelze činit definitivní závěry, ale například výrazně větší výskyt přívor (españolet) je v celých západních Čechách nápadný.

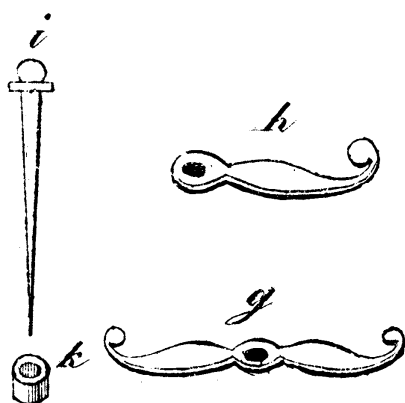
Obrtlíky

Obrtlík (*Vorreiber*, m.) či **dvojitý obrtlík** (*Doppelreiber*, m.) je až do poloviny 19. století na oknech zcela převažujícím kováňím.

Obr. 24: a – vlevo: Večeř má nejucelenější přehled obrtlíků určených pro zavírání jednoho křídla okna od nejjednodušších připevněných vrutem či zanáťovanými do plechu; b – vpravo: v dokonalejších případech okenní lištu chránil drát či plíšek s ozubem (převzato z A. O. F. Večeř, o. c. v pozn. 12, s. 34–35, obr. 76 a 77).

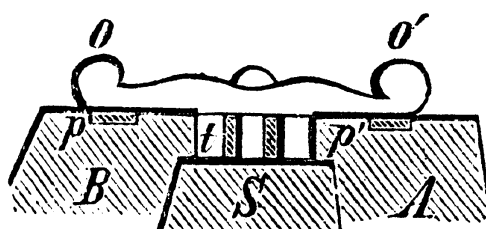
Obr. 25: Jednoduchý obrtlík na nosném plechu, na křídle okna drát s ozubem (NTM, sbírka stavitelství).

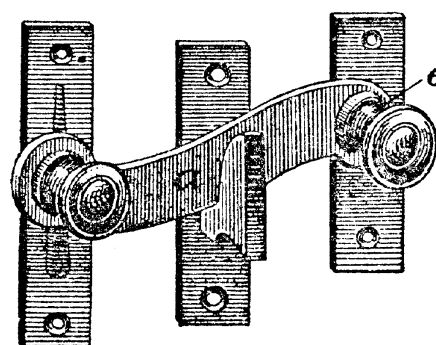
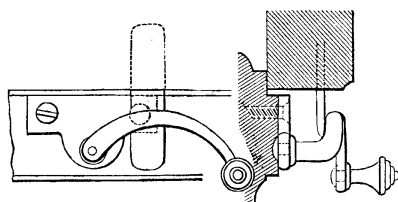
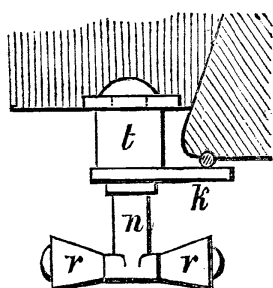
Obr. 26: Hölzelův jednoduchý a dvojitý obrtlík (převzato z T. Hölzel, o. c. v pozn. 3, tab. 44).

Obr. 28: Dvojitý obrtlík (NTM, sbírka stavitelství).

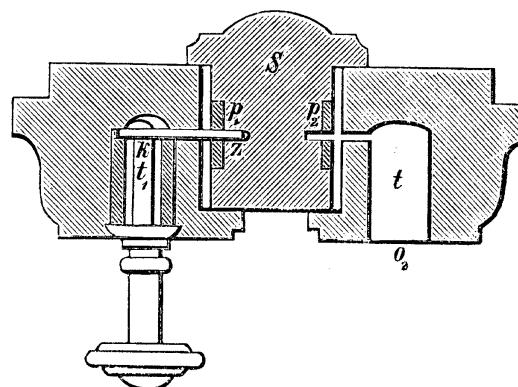
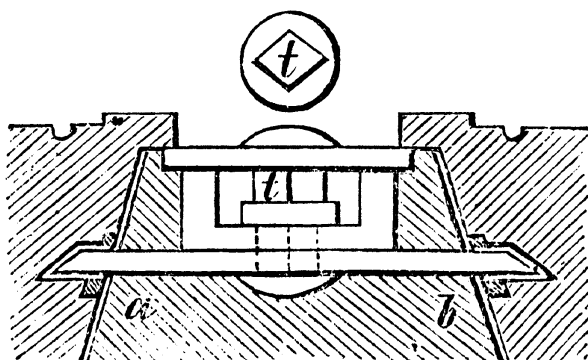

Obr. 27: Dvojitý obrtlík (převzato z A. O. F. Večeř, o. c. v pozn. 12, s. 36, obr. 81).

Obr. 29: Obrtlíků byla především v 19. století používána celá řada: a – další poměrně častou variantou je **obrtlík s rukojetí**. Na ose s rukojetí byl upevněn excentrický plíšek, který plnil funkci zavírání; b – poměrně oblíbené byly **klíkové obrtlíky** (Kürbelvorreiber, m.) (převzato z A. O. F. Večeř, o. c. v pozn. 12, s. 35, obr. 79).

Obr. 30: **Francouzský obrtlík** (Französische Ruder, n.) zavíral najednou obě křídla, na rozdíl od dvojitého byl obrtlík na jednom z křídel, přes hák na středním sloupku držel i protilehlé křídlo okna (převzato z M. Oehm, o. c. v pozn. 13, s. 96, č. 93).

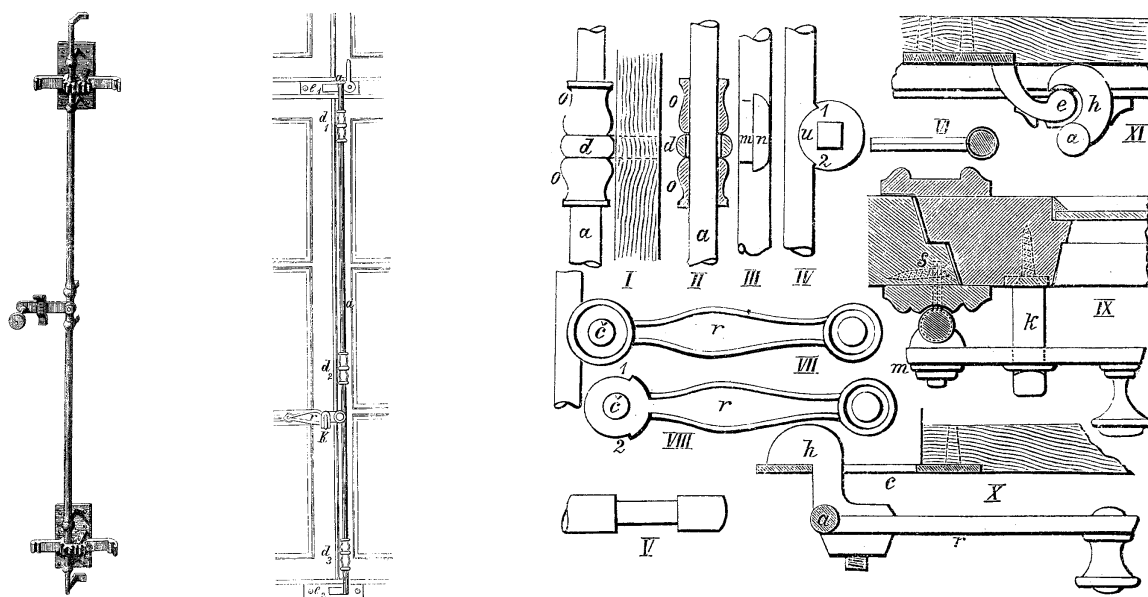
Obr. 31: V případech, kdy nebylo zcela vhodné, aby nepovolaná osoba otevírala okno, byl používán: a – **zapuštěný obrtlík k otevírání klíčem** či s odnímatelnou klíčkou. Plech tohoto obrtlíku byl schován v těle okenního křídla (v řezu) (převzato z A. O. F. Večeř, o. c. v pozn. 12, s. 36, obr. 83); b – na podobném principu byl i **zapuštěný vložený obrtlík** (innerer Vorreiber, m.), ze kterého byla vidět pouze rukojeť (v řezu) (převzato z A. O. F. Večeř, o. c. v pozn. 12, s. 36, obr. 84). V praxi byl u oken kombinován s rozvorou (rovněž srov. obr. 45, ukázka z domu Praha, čp. 1009/I).

Další kování, která sloužila k uzavírání otevíracího křídla či křídel, byla častěji používána u dveří. **Nasazená zástrčka** (Aufgesetzte Schubriegel, m.) byla nejjednodušším typem. Buď zavírala jednokřídlé dveře k zárubni či u dvoukřídlých dveří párové nasazené zástrčky uzavíraly nahoře a dole nezámkové křídlo do zárubně. V kombinaci s obrtlíkem se analogicky objevovala i u dvoukřídlých oken otvíraných ven. Tzv. **zapuštěná zástrčka** (eingelassene Schubriegel, m. eventuálně eingestemte Schubriegel, m.), byla varianta, kde je plech zapuštěn do líce oken či dveří. Byla spíše doménou oken, a to v podobě párové (jedna nahoře, druhá dole). Přinášela výhodu, že plech schovával pero, které zástrčku drželo ve zvolené poloze, komfortností ji překonaly přívory i rozvory.

Pokud bylo vhodné okno (a eventuálně) dveře najednou uzavřít nahore i dole jedním pohybem, minulost znala dva hlavní systémy, kde české předpony již vyjadřují princip – přívory a rozvory (rozvorky).

Prívory náleží především systémům od konce 18. století a po celé 19. století. Nastupují jako kování pro okenice, teprve později pro okna. Jsou typické pro německy hovořící země, u nás se staly standardem nejvíce v západních Čechách. Jejich výhodou bylo, že okno k rámu dotahovaly, utěšňovaly. Kování však nebylo na oknech možno schovat. Tento systém až na výjimky vymizel a z dneška ho známe z jiných souvislostí (uzavírání chladících boxů, kontejnerů atd.)

Termín **prívora** je mladší, až z konce 19. století, historickým názvem byla **españoleta** (*Spagnolette*, f. později *Espagnolettenverschluss*, m.).¹⁸⁾ Rukojeť na dotažení okna byla nazývána u Duhamela křídlo (*Fliegel*, m.), v 19. století v české literatuře již jen **veslo** (*Ruder*, n.).

Obr. 37: *Espaňolety jsou uváděny prakticky ve všech zámečnických dílech počínaje Duhamelem; a – zde v kombinaci s dalším zavíracím mechanismem (převzato z H-L. Duhamel du Monceau, o. c. v pozn. 4, tab. 15, obr. 18); b, c – nejpřevratnější jsou zakresleny u Večeře, kdy byl systém již několika generacemi vupřecizován, aby hák nahoře a dole okno dotahoval (převzato z A. O. F. Večeř, o. c. v pozn. 12, s. 40-41, obr. 95-96).*

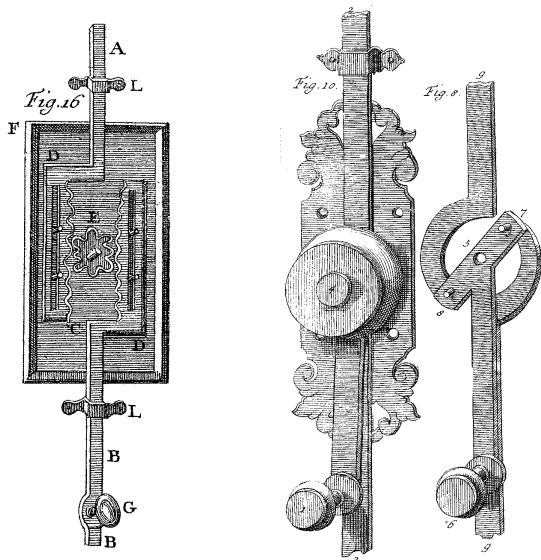
Obr. 38: Okno s přívorou – españoletou: a – celek; b – detail vesla (NTM, sbírka stavitelství).

Obr. 39: Zdánlivá nevýhoda españolety, že byla masivním kováním na povrchu, je ve vyšším prostředí přeměněna ve výhodu – bohatě zdobené veslo españolety ve vile Otto Petschka v Praze.

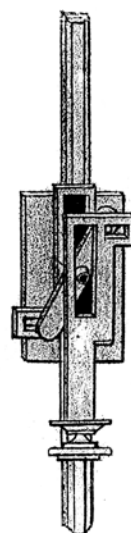
18) Původ názvu nebyl jasný ani Francouzi Duhamelovi [H.-L. Duhamel du Monceau, o. c. v pozn. 4, s. 244], který je považoval za vynález francouzských zámečníků, vztah ke Španělsku mu nebyl znám.

Systémy **rozvory** či **rozvorky** byly ideální u všech dvojkřídlých oken i dvoukřídlých dveří. Literatura je zobrazuje od druhé poloviny 18. století u dveří, a to u křídla, na kterém nebyl zámek. Hromadný nástup rozvor u oken na jejich uzavírání jedním pohybem náležel v praxi až druhé polovině 19. století, kdy nahradil obrtlíky i zástrčky. Dnes používaný název pochází až z přelomu 19. a 20. století, v 19. století byla rozvora výhradně nazývána **baskulík**. Do střední Evropy se dostal z Francie (*Bascule, Basküverschluss, m.*)

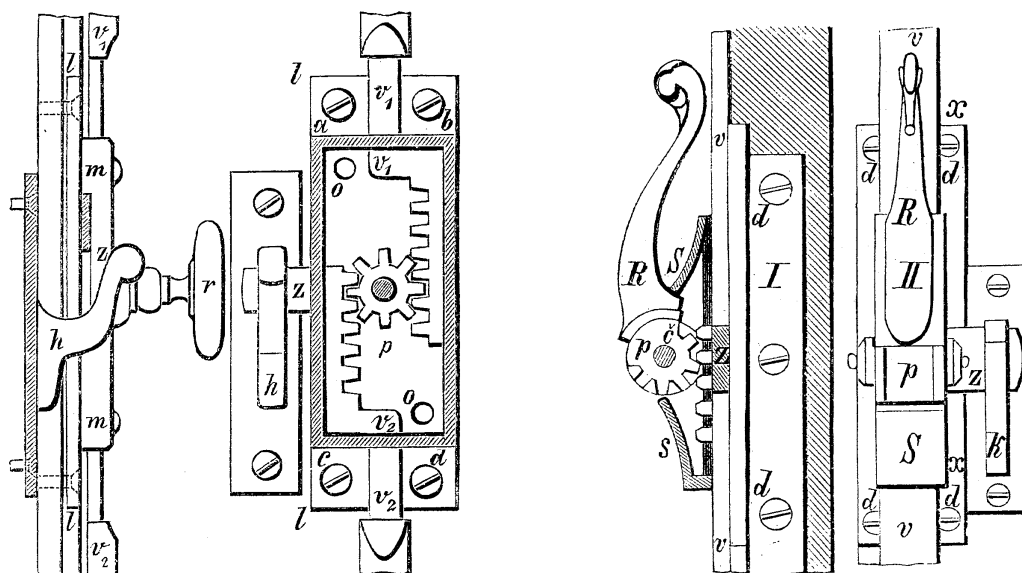
Baskulík měl více variant řešení. Nejstarší byl **hřebenový baskulík** (*Basküverschluss mit Trieb- und Zahnstangen, m.*), později *Doppelschubriegel, m.*, též *Pasquill, n.*¹⁹⁾ Hřebenový baskulík byl obvykle dvojtyčový, zřídka jednotýčový – tzv. **jednotný baskulík** (*Basküverschluss, m. mit durchgehender Stange, f.*),²⁰⁾ kdy na horní straně tyče byl háček, který se zachycoval za třmen na horní straně okna.

Obr. 40: Princip baskulíku se počal užívat v 18. století u dvoukřídlých dveří pro uzavírání křídla bez zámku. Duhamel představil jak: a – baskulík hřebenový; b – tak i kloubový; termín „baskulík“ však ještě nepoužíval (převzato z H.-L. Duhamel du Monceau, o. c. v pozn. 4, tab. 15, fig 16, tab. 24 fig. 8, 10).

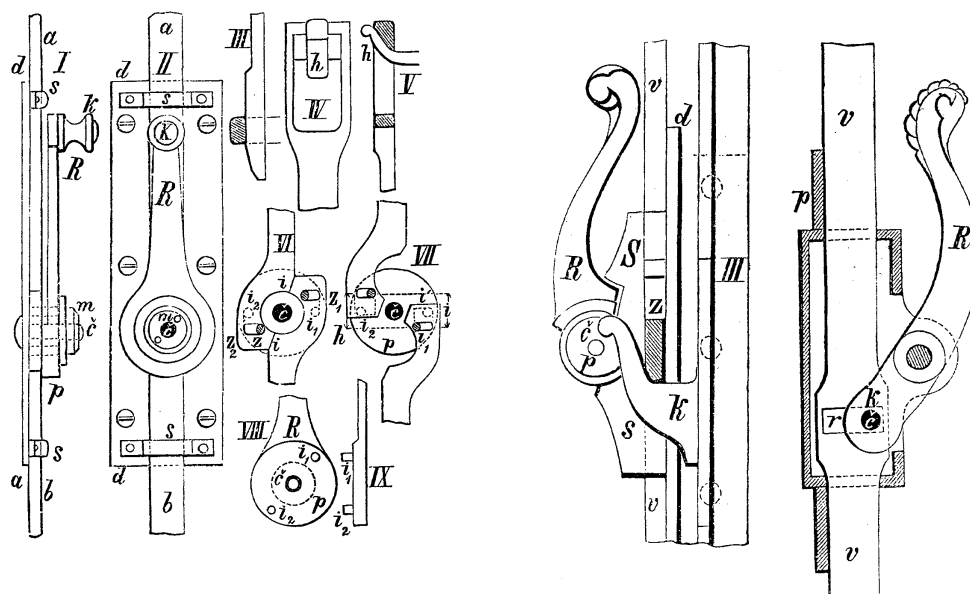
Obr. 41: Pro Hölzela byl baskulík kombinován s tzv. drážďanskými zámky (viz níže zámky), kde byl součástí zapadacího plechu. V českých zemích se však s ním setkáváme u dveří okrajově (převzato z T. Hölzel, o. c. v pozn. 3, tab. 18).

Obr. 42: Ve vypracované a nejpřehlednější podobě má hřebenový baskulík opět Večeřovo dílo: a – základem byl samozřejmě baskulík se dvěma tyčemi a dvěma hřebeny; b – méně byla používána varianta s jednou tyčí a jedním hřebem. Na Večeřových vyobrazeních je součástí zavírání druhého křídla navíc zapuštěný obrtlík (převzato z A. O. F. Večeř, o. c. v pozn. 12, s. 39–40, obr. 91, 92).

19) Označení „Pasquill“ se objevuje v některé německé literatuře pro hřebenový baskulík, např. F. A. Reimann, o. c. v pozn. 8, s. 329 (a příl. 258a), pozadí této formy názvu neznáme.

20) Duhamel tento pro něj okrajový typ nazýval „Cremona“.

Obr. 43: Kloubový baskulík měl rovněž dvě varianty: a – dvoutyčovou; b – jednotyčovou. Dvoutyčová se stala standardem oken 20. století (převzato z A. O. F. Večeř, o. c. v pozn. 12, a – s. 38, obr. 90; b – s. 40, obr. 94).

Obr. 44: U dveří bylo toto řešení v českých zemích okrajové, jeho vlastní jsou frankofonní oblasti; zámek Jehai, Belgie.

Obr. 45: Z kloubové rozvory (tj. baskulíku) byla prakticky viditelná jen klíčka, která mohla mít řadu variant, vlastní rozvora je skryta v českých zemích pod klapačkou. Zde je v kombinaci se zapuštěným obrtlíkem, Praha, čp. 1009/I (foto J. Škabrada).

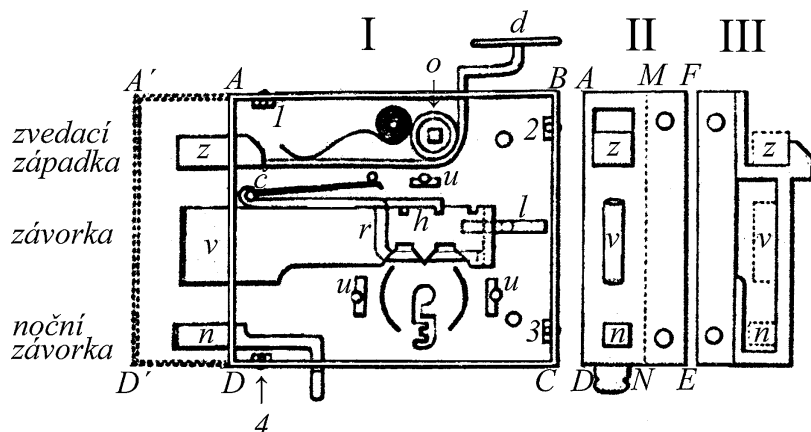
Obr. 46: Tento princip je patrný na kováčích pro okna, která byla běžná v Bavorsku (Bad Windsheim).

Obr. 47: Jednotyčové baskulíky s vesly v klášteře Teplá (okres Cheb) (foto J. Škabrada).

ZÁMKY

Každá část mechanismu zámku měla své pojmenování. Nejpřehledněji je poskytují nákresy ve Večeřově publikaci, která byla podkladem pro řadu pozdějších statí o zámečnictví z přelomu 19. a 20. století. (obrázky upraveny, nepodstatné části vypuštěny, doplněno z dalších příruček).

Obr. 48: **Skříňový** (dnes krabicový) **zámek se zvedací západkou** (Kastenschloss mit hebender Falle, n., f.).

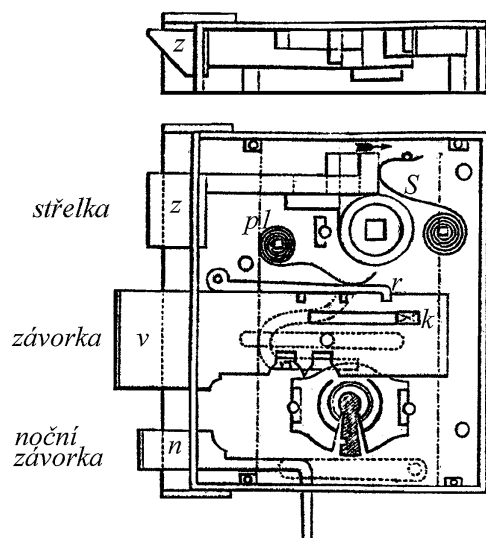
Skříň, plechovka, krabice (Kasten, m.) zámku: vně základní plotna zámku (Schlossblech, n.) „A“ „B“ „C“ „D“, z vnitřní strany kryt zámku (Deckblech, n.), který je obvykle ze slabšího a menšího plechu, než je základní plotna, je připevněn na nožkách „u“. Základní plotna je na jedné straně zahnutá a tvoří předek zámku (Schlossstulpe, f.; Studel, Vorderstudel, f.) „A“ „D“ a „A“ „D“ „E“ „F“. Ostatní tři stěny skříň se nazývají okolek – obruba zámku (Umschweif, m.) - „A“ „B“ „C“ „D“. Okolek je spojen se základní deskou tzv. okolíky „1“ „2“ „3“ „4“. Předek zámku „A“ „D“ „E“ „F“ je o část „M“ „N“ „E“ „F“ širší než okolek. Uvnitř trojnásobný závěr.

Shora dolů:

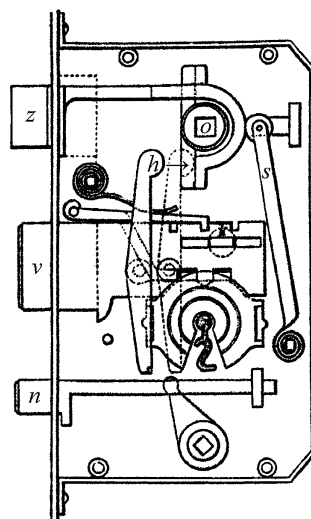
Zvedací západka (hebende Falle, f.) „z“ s oříškem (Nuss, f.) „o“. Oříšek je po stranách zeslaben do čepů. Jeden čep se otáčí v základní plotně (Schlossblech, n.) „A“ „B“ „C“ „D“ a druhý v krytu zámku (Deckblech, n.). Druhý konec západky pravouhle ohnut, prochází proseknutým okolkem a prodloužen v rukojet, kliku (Drücker, m.) „d“. V oříšku čtverhranný otvor, kterým prostrčen trn opatřený rukojetí, klikou či olivou.

Závorka (Riegel, m.) „v“ je na konci zesílena do tzv. hlavy (Riegelkopf, m.), zeslabená část se nazývá peň (Schaft, m.). Konec peně veden vodícím pravitkem „l“. Proti vypadnutí je závorka chráněna vlečným pérem (Schleppfeder, f.). Na pni závorky jsou zářezy, do kterých zapadají zuby klíče – tzv. záběry (Angriff, f.). Závorky se mohou uzavírat na jeden západ (eintouriges Schloss, n.) či na dva západy (zweitouriges Schloss, n.). Vysunutí závorky ze zámku brání stavítka (Zuhaltung, f.) „r“ zapadající do ozubů „h“ a fixované na stavítkovém hřídeli „č“ stavítkovým perem (Zuhaltungsfeder, f.).

Noční závorka (Nachtriegel, m.), je vedena otvorem v předku a okolku (převzato z A. O. F. Večeř, o. c. v pozn. 12, s. 52, obr. 112; obrázek upraven, nepodstatné části vypuštěny, doplněno z dalších příruček).

Obr. 49: **Skříňový** (dnes krabicový) **zámek se střelkou, francouzský zámek s hbitou západkou** (Kastenschloss, Französische Schloss mit schiessender Falle, n., f.). Střelka (schiessende Falle, f.) „z“ je vytlačována perem „S“. Ostatní obdobné jako u předcházejícího zámku. Rozdíly: část se závorkou: ze stavítka „r“ se oddělilo samostatné péro „p1“, které přitlačuje stavítka k závorce. Stavítka má upravený tvar (část tečkovaně). Závorka je vedena stoličkou „k“ (která nahradila vodící pravitku) (převzato z A. O. F. Večeř, o. c. v pozn. 12, s. 59, obr. 121).

Obr. 50: **Zapuštěný** (též vložený) **zámek** (eingestektes Schloss, n.), dnes obvykle nazývaný zadlabaný. V zásadě je obdobný, odlišnosti jsou jen v některých aspektech. Skříň se skládá ze dvou stejných okolů a plechů. Střelka (hbitá západka) objímá oříšek, ramena nedovolují vysunutí západky ze skříň pérem „s“ a zároveň slouží k pohybu západky klikou. Západka se z jedné (vnitřní) strany otevírá obvyklou klikou. Z vnější strany může být místo kliky pouze držadlo – tzv. zámek s pevnou, stojatou klikou (mit steifer Klinge, f.), otevírá se z vnější strany klíčem: k závorce přibýlo rameno „h“, které při pohybu závorky klíčem posune i ramena dosedající k oříšku (převzato z A. O. F. Večeř, o. c. v pozn. 12, s. 60, obr. 126).

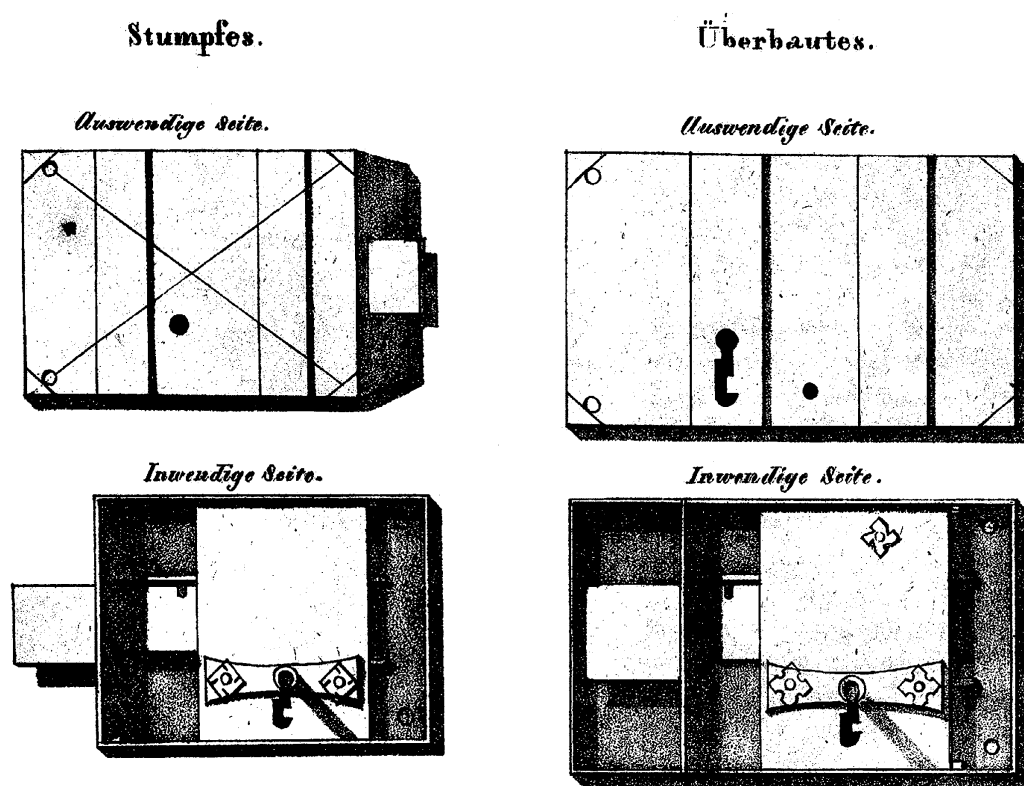
Historická literatura rozděluje zámky podle dvou základních kritérií. Prvním je celková vnější podoba zámku, tj. zda je zámek na povrchu (zde je mnoho variant) či je zapuštěn. Druhým je vnitřní mechanismus – řešení západky, závorky a zástrčky. Obě rozdělení se z některých hledisek nadále prolínají. Největší rozdíly jsou u zámků, které jsou viditelné, nezasazené do hmoty dveří, tj. **zámky nezapuštěné**.

Pojmenování vlastního „těla“ zámku mělo v češtině dlouhý vývoj. Klasická Večeřova práce z roku 1884 je pojmenovávala **skříň** (viz výše), Pacold (1890-1895)²¹⁾ a další z něj vycházející literatura je nazývá **plechovka**. Historická německá terminologie je pro „tělo“ jednotná – *Kasten* (m.); téměř s jistotou z něj vychází český termín **krabice**, který však náleží až průběhu 20. století.

ZÁKLADNÍ ROZDĚLENÍ NEZAPUŠTĚNÝCH ZÁMKŮ

Otevřené zámky, kde byla závorka (a západka) nekryta, byly nazývány **německé** (*Deutsche Riegelschloss*, n.), pokud mechanismus kryt, jednalo se o tzv. **francouzské zámky** (*Französische Riegelschloss*, n.), eventuálně nazývané i vlašské zámky.²²⁾

Obr. 51: Základní vžitě termíny pro jednotlivé části uzavřených (tj. francouzských) zámků, na jejichž základě je lze rozdělit, byly následující:

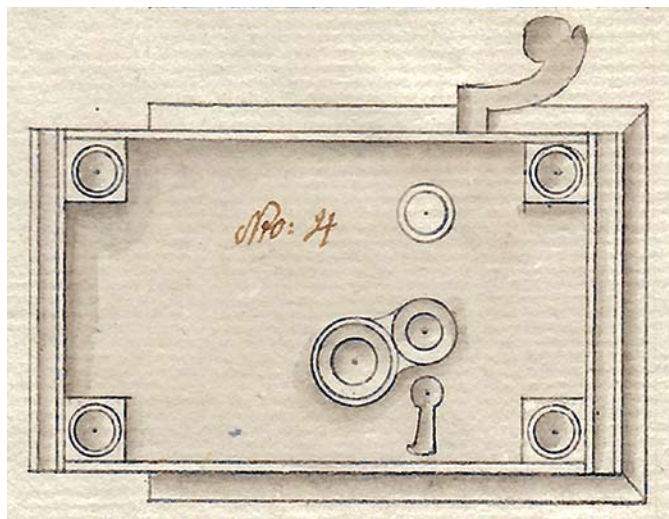
Německá terminologie je jednoznačná. Vlevo tzv. *stumpfes Schloss* (n.) či *Mauskasten*, (m.).²³⁾ Vpravo *überbautes Schloss*, (n.) (viz obr., vnější a vnitřní strana). Oboje je ukázáno na jednoduchém nezapuštěném zámku, který má pouze závorku, nikoliv západku a noční závorku (převzato z T. Hölzel, o. c. v pozn. 3, tab. 1). Problém je s českým ekvivalentem. Pro zámek dnes nazývaný „**mysák**“ (vlevo) nemá Večeř žádný název, Pacold jej nazývá **tupým zámkem**. Překrytou verzi nazývá Večeř **krycí** či **bedněný zámek**, Pacold **předělaný zámek**.²⁴⁾

21) J. Pacold, *Konstrukce pozemního stavitelství II*. Praha 1891, s. 115.

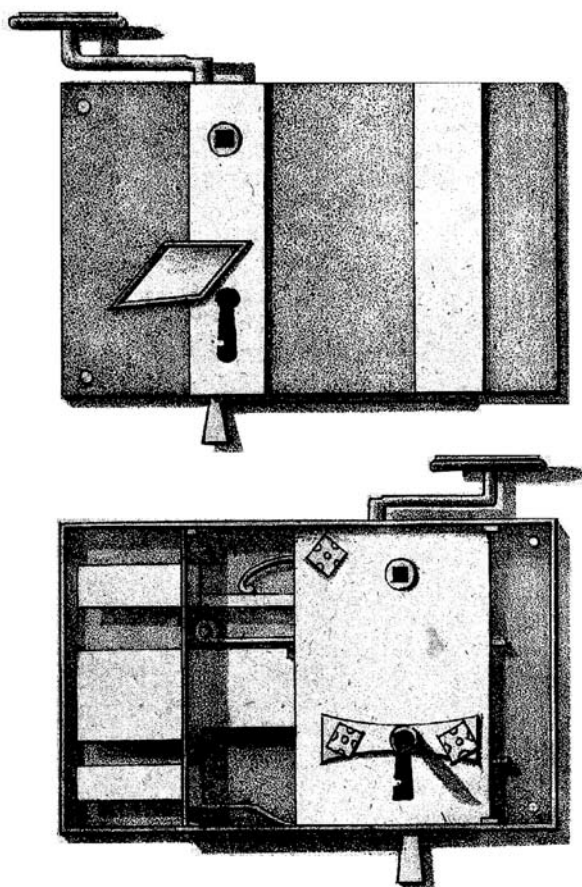
22) Viz např. A. O. F. Večeř, o. c. v pozn. 12, s. 58–59. Je zde patrné, že pojmenování vychází z pohledu řemeslníka v habsburské monarchii. Vně monarchie pak mohl být pohled odlišný. Článek se rozchází s novější německou literaturou, která si zavedla vlastní novou a dnešnímu čtenáři více pochopitelnou terminologii. V tomto článku zmiňovaný německý zámek nazývá *offenes Schloss* (n). Historické zámky z doby před vznikem nejstarší literatury o zámcích (takže nám chybí patřičná terminologie) jsou v novější německé literatuře nazvány *verdecktes Schloss* (n), s nástupem *krabice* zámku již *Kastenschloss* (n).

23) Oba pojmy – *Stumpfes Schloss* i *Mauskasten* zná již T. Hölzel, o. c. v pozn. 3, legenda k tabulce 1.

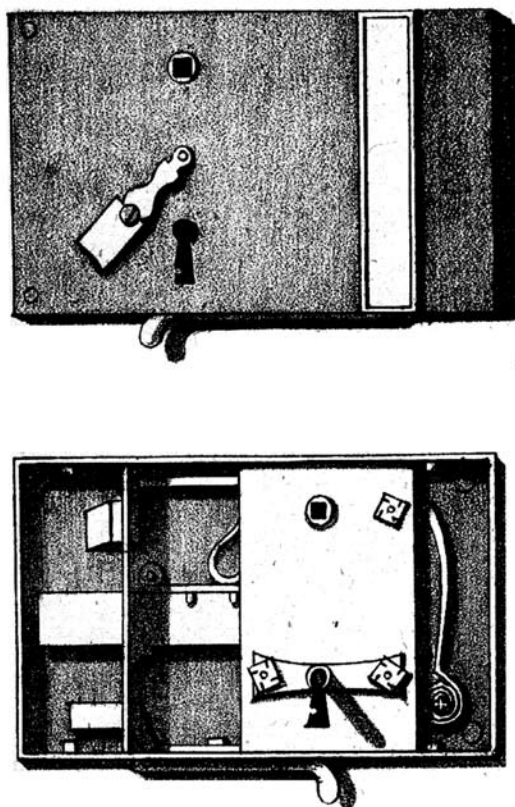
24) A. O. F. Večeř, o. c. v pozn. 12, s. 55; J. Pacold, o. c. v pozn. 21, s. 115. Další literatura již přímo vycházela z těchto prací. V dalším textu jsou s ohledem na snahu o maximální návrat k historické terminologii použity termíny „**mysák**“ (původ názvu se nepodařilo objasnit) a „**krytý zámek**“.

Obr. 52: Od 18. století se objevují zámky vycházející z tzv. krytých zámků, avšak s podstatně reprezentativnějším provedením vlastní krabice zámku (obvykle jsou z mosazi, s fazetami a další výzdobou). Hölzel je označuje za weisgefeiltes Schloss (n.), což zde znamená do hladka vypilovaný zámek. V tomto případě se jedná o vnější podobu, nikoliv vlastní mechanismus (HKA Wien, Kommerz Böhmen).

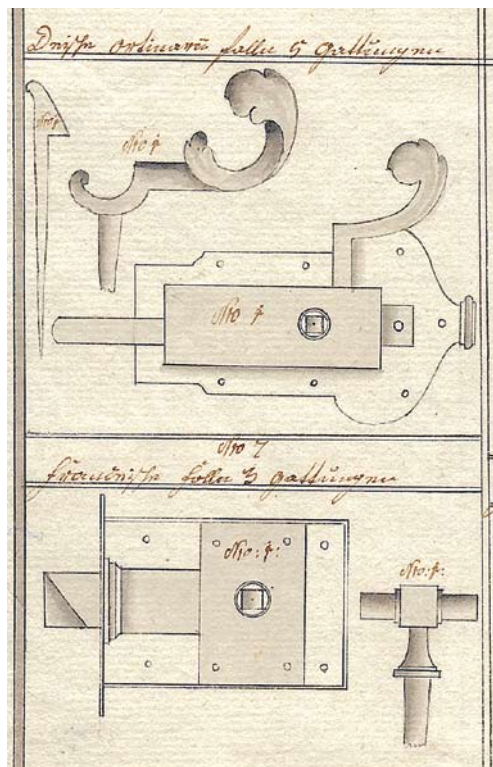
Obr. 53: Vnitřní mechanismus zámku (zde u krytých zámků, které jsou ve variantě se západkou, závorkou i noční závorkou). Velká část zámků neměla noční závorku, řada zámků měla pouze mechanismus západky, část zámků dle potřeby pouze mechanismus závorky. **Západka** (Falle, f.) – **zvedací západka** (hebende Falle, f.), zvaná německá. Mohla být pouze u zámků nezapuštěných.

Obr. 54: **Hbitá západka** (schiessende Falle, f.) či **západka se střelkou, střelka**. Její vývoj byl během 19. století velmi komplikovaný, byla neustále zdokonalována a měněna. Zobrazený typ je západka francouzská. Pokročilejší byly nazvány drážďanská a vídeňská. S ohledem na skutečnost, že jednotlivé odchylky mechanismu západek jsou i u demontovaných zámků pod krytem zámku, lze zde odkázat na podrobnější dílo Hölzelovo a Večeřovo. **Noční závorka** byla prakticky zástrčkou (Nachtriegel, m.) (převzato z T. Hölzel, o. c. v pozn. 3, tab. 3, 4 ad.)

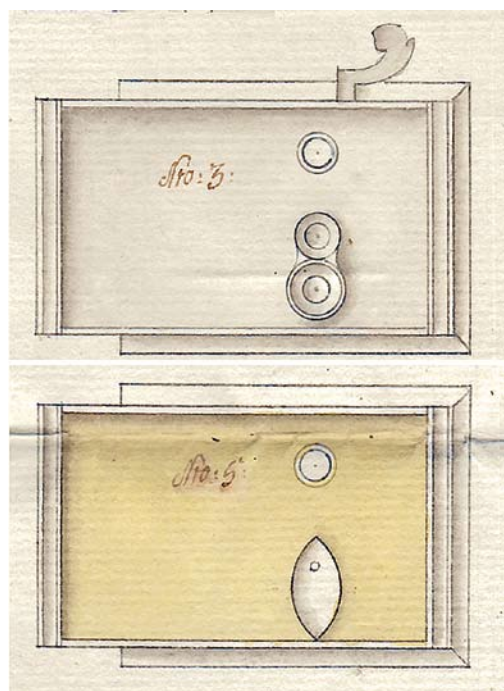
Rozdíl mezi zvedací a hbitou západkou je rovněž dobře patrný v Renwersově vzorníku (1794) – viz níže. Západka se střelkou může být jak u zámků nezapuštěných, tak i zapuštěných.

Závorka (*Riegel, m.*). Od konce 18. století procházel mechanismus závorky zásadní zásadním vývojem. Mechanismus je opět pod krytem zámku a není patrný, podrobnosti poskytuje bohatá literatura (J. Zipper, F. A. Reimann, A. O. F. Večeř a další).

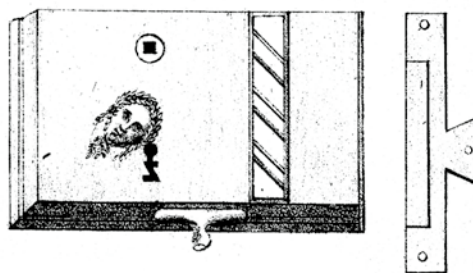

Obr. 55: Renwersova nabídka z roku 1794 – otevřený (tj. německý) zámek se zvedací západkou a uzavřený (tj. francouzský) zámek s hbitou západkou čili střelkou v nejjednodušším provedení (HKA Wien, Kommerz Böhmen).

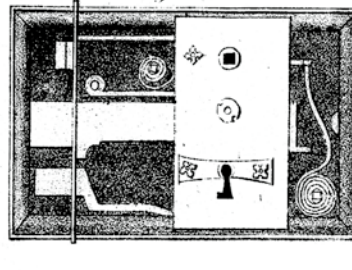
Souběžně s mechanismem zámků se neustále vyvíjela i jejich vnější podoba, která podléhala především ve vyšším prostředí u dvoukřídlých dveří módě. Původní jednoduchý zapadací plech esteticky nepostačoval a rozvíjelo se ztvárnění celého zámku, který se při zavření dveří stával vizuálně jedním celkem.

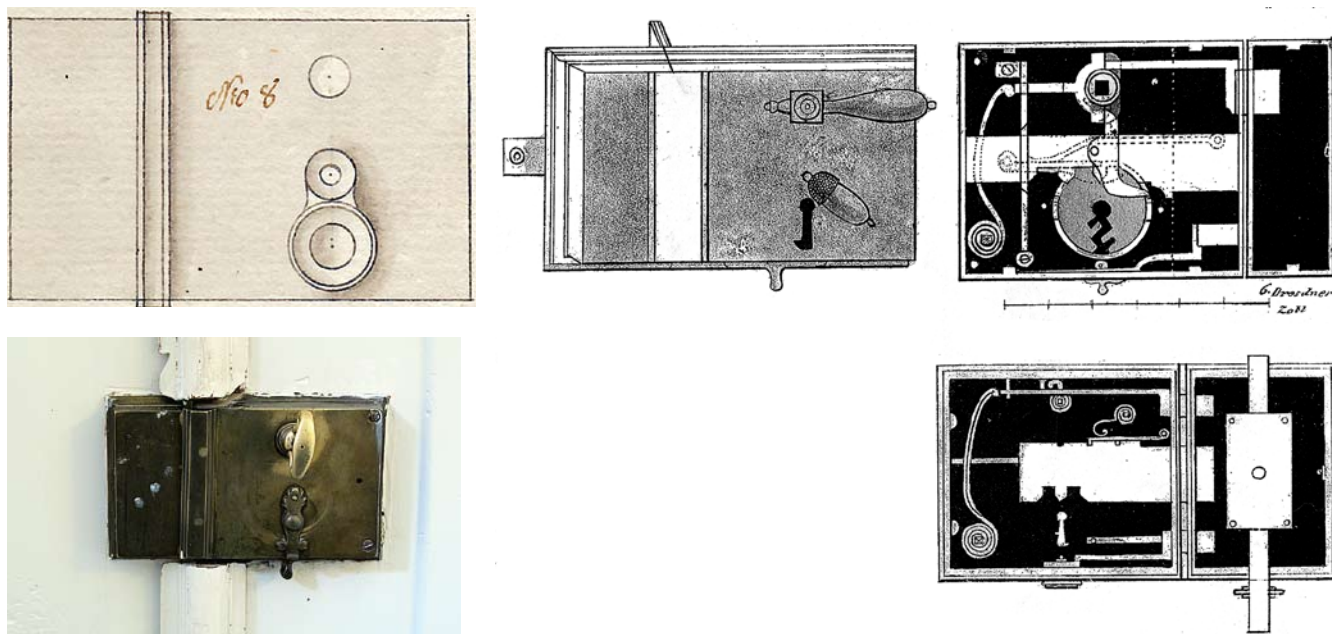
Auf einfache und doppelte Thüren.
Aussere Seite.

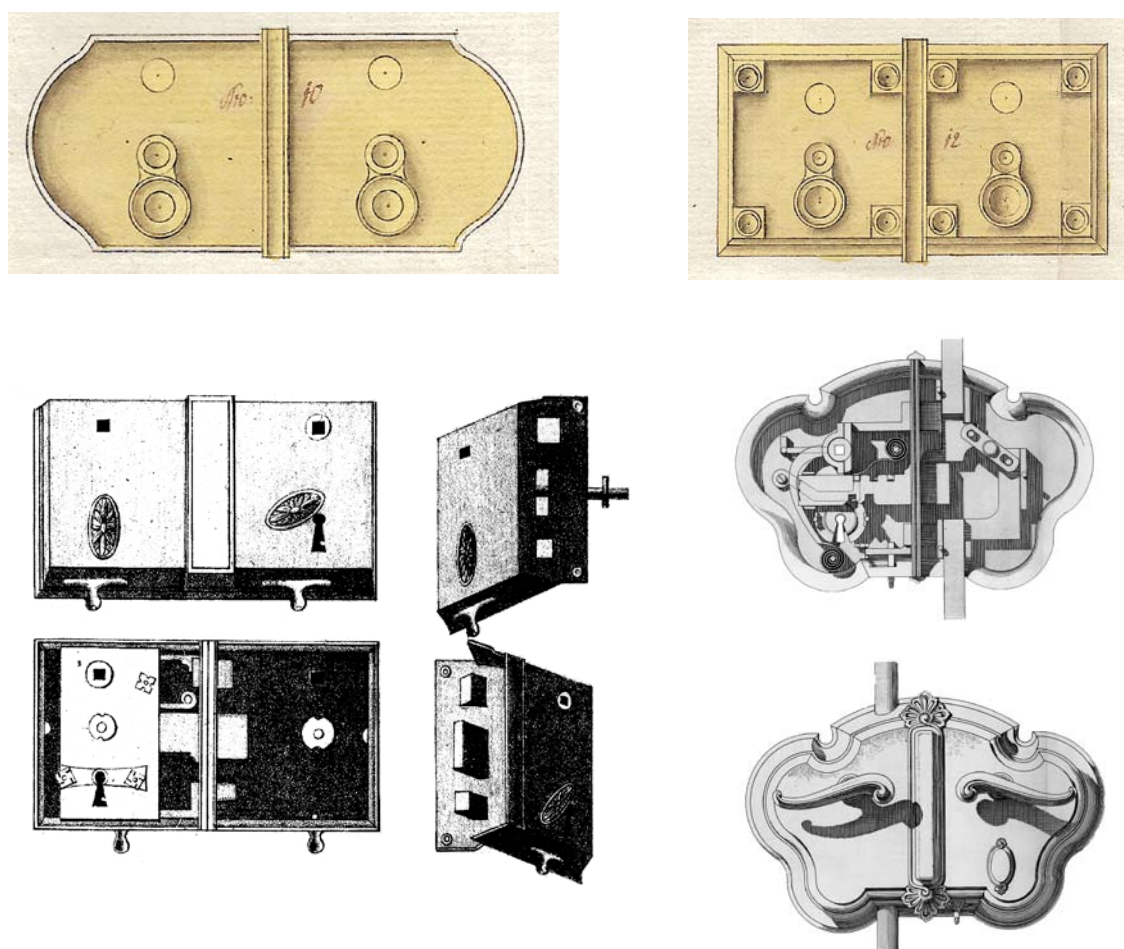
Innen Seite.

Obr. 56: Kryté zámky se zapadacím plechem: a – vlevo u Renwerse (nahore se zvedací západkou a dole se hbitou západkou, střelkou (HKA Wien, Kommerz Böhmen); b – vpravo krytý zámek se střelkou u Hölzela (převzato z T. Hölzel, o. c. v pozn. 3, tab. 6).

Obr. 57–59: Různé typy **drážďanských zámků**, kde dostává zapadací plech kapotování ve stylu vlastního zámku. Byly používány pro dvoukřídlé dveře. Vlevo Renwers, 1794 (HKA Wien, Kommerz Böhmen). Drážďanský zámek z oblasti blízko místa svého vzniku, zámek Weesenstein, Sasko. Další zámky dle Hölzela, vpravo dole v kombinaci s baskulíkem, který esteticky nahradil dosud používané horní a dolní zástrčky. Tyto zámky pro vyšší prostředí byly prakticky bez výjimky zhotovovány z mosazi (převzato z T. Hölzel, o. c. v pozn. 3, tab. 18).

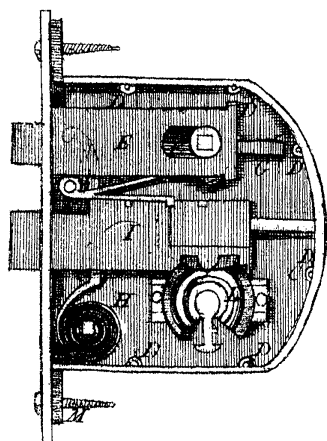

Obr. 60–64: Dalším krokem k estetickému pojednání zámku byly změny, kde obě části – vlastní zámek i celé ústrojí bývalého zapadacího plechu – byly stejně široké. Tyto zámky existují od baroku, zná je Renwers (HKA Wien, Kommerz Böhmen) i Hölzel, který je nazývá **vídeňský zámek** (Wiener Schloss, n.) (převzato z T. Hölzel, o. c. v pozn. 3, tab. 6, 7, 18). J. Storck a kol. k roku 1876 uvádí funkčně podobný jako „starý francouzský zámek“ (vpravo), ač připouští, že tyto zámky se vyskytují ve Vídni, Francii, Anglii i Itálii (převzato z J. Storck – G. Gugitz – F. Paulik, o. c. v pozn. 10, sv. 2., tab. 12).

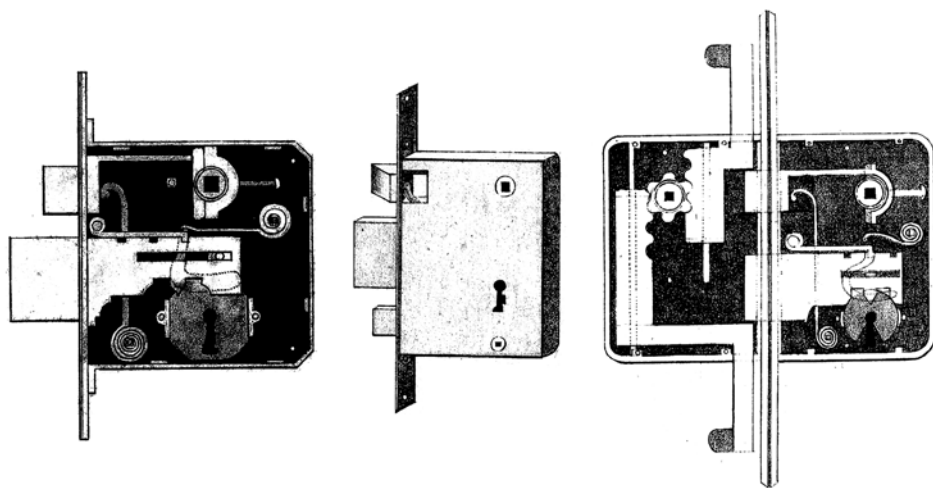

Obr. 65: Videňský zámek na zámku v Duchcově (okres Teplice).

Zapuštěný zámek (*eingestektes Schloss*, n., též *Einsteckschloss*, *Einschubschloss*, *Einlaßschloss*, n.) měl výhodu, že mechanismus byl skryt v rámu dveří. Tento zámek nastupoval velmi pomalu v průběhu 18. století v nejvyšším prostředí. Ač Hölzel roku 1827 o něm hovoří jako o zámku, kterému je s ohledem na módu dávána přednost, standardem u všech dveří se stal až během druhé poloviny 19. století. Zatímco ve vnitřním mechanismu byla neustále zdokonalována jak západka, tak závorka, módním trendům podléhala vnější strana prezentující se štítkem (často rozděleným pro kliku a otvor pro klíč), a to jak tvarově, tak i materiálově. Nutno však upozornit na velkou setrvačnost u jednotlivých používaných tvarů a v důsledku toho obtížnost datování dle štítků.

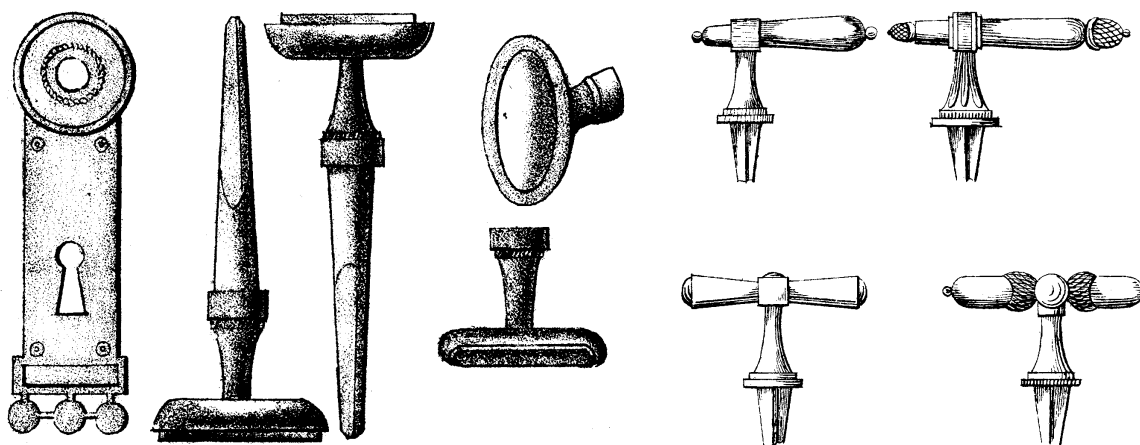

Obr. 66: Zapuštěný zámek v díle J. Zippera. Na obrázku je dobře patrná tzv. francouzská západka (převzato z J. Zipper, 1801, o. c. v pozn. 5, sv. 2., tab. 10).

Obr. 67: Tři varianty zapuštěných zámků z roku 1827 u Hölzela: první bez noční závorky; druhý s noční závorkou; třetí pro dvojkřídlé dveře, kombinovaný s hřebenovým baskulíkem (hřebenovou rozvorkou). U pravého i levého zámku zobrazena tzv. drážďanská západka, která je pokročilejší variantou, než předchozí francouzská (převzato z T. Hölzel, o. c. v pozn. 3, tab. 5, 7, 18).

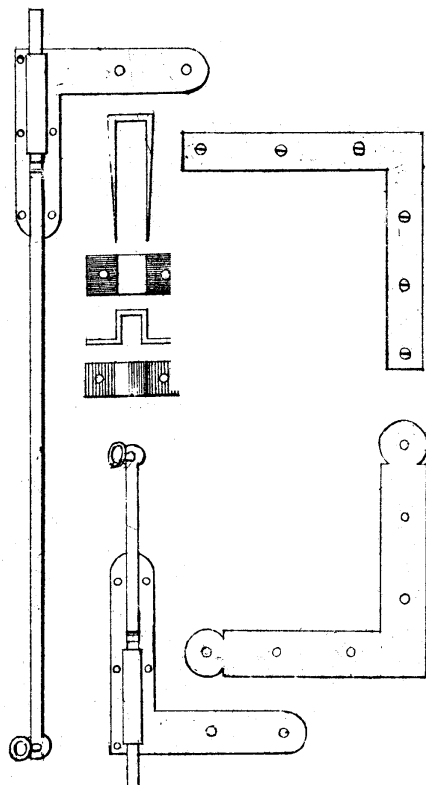
Vnější kování nezapuštěných zámků (na straně, kde nebyla skříň či plechovka – srv. výše) a obou stran dveří u zapuštěných zámků podléhala nejsilnější módě. Na dveřích byl přichycen **dveřní štítek** (Türschilder, m.). U zapuštěných zámků byla preferována zprvu spíše **oliva** (Olive, f.), později zcela převládla **klika** (Klinke, Türklinke, Drücker, m., Schnalle, f.)

Obr. 68–69: Variabilita dveřních štítků, oliv i klik je obrovská. Některé tvary však byly natolik oblíbené, že se udržely dlouhá desetiletí. Rozhodně k nim patří klasicistní dveřní štítek, se kterým se setkáváme u nových výrobků v rozmezí více jak půlstoletí. Dveřní štítek, olivy a kliky v Hölzelově práci (převzato z T. Hölzel, o. c. v pozn. 3, tab. 6, 46).

ZPEVNĚNÍ DVEŘÍ A OKEN

Spojení jednotlivých částí křídla okna na čep a rozpor mělo při tenkých profilech oken své limity. Zpevnění **rohovníkem** (Winkelisen, n.) bylo do počátku 19. století prakticky standardem, díky nim se však podařilo držet okna jako vizuálně gracilní konstrukci. U oken přetrvávaly ve skryté podobě i v době hromadného nástupu zapuštěných závěsů. Kromě toho jako zpevnění fungovaly veškeré úhlové závěsy.

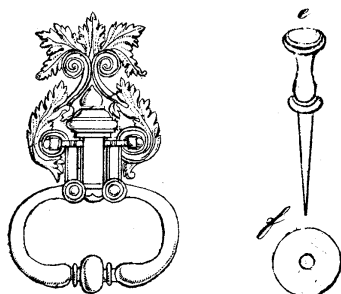
Obr. 70: Rohovníky na oknech (rovněž v kombinaci se zástrčkami) u Hölzela, v praxi však ojedinělé řešení (převzato z T. Hölzel, o. c. v pozn. 3, tab. 44).

Obr. 71: Křížový rohovník na sloupku s poutci a běžné rohovníky na křídlech okna na faře v Horním Maršově (okres Trutnov) (foto J. Škabrada).

MADLA A KNOFLÍKY

Dnes používaný termín „přítuha“ je novotvar. Názvosloví této skupiny kování je ve starší zámečnické literatuře okrajovou záležitostí a navíc velmi proměnné. K přitažení dveří sloužilo **madlo** (*Handhabe*, f.) či **dveřní držadlo** (*Türzugeher*, m.), eventuálně i **klepátko** (*Türklopfer*, m.). U menších dveří sloužil **knoflík** (*Knopf*, m.), u oken rovněž **knoflík** (*Fensterknopf*, m.).

Obr. 72: a – vlevo klepátko ke dveřím; b – upravo knoflík k oknu (převzato z T. Hölzel, o. c. v pozn. 3, tab. 52, 44).

Obr. 73: Jednoduché madlo dveří (NTM, sbírka stavitelství).

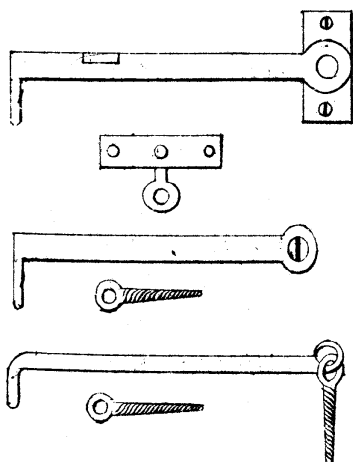
Obr. 74: Klepátko na venkovském statku, Trstěnice čp. 5 (okres Svitavy).

Obr. 75: Knoflíky na okně z 18. století (NTM, sbírka stavitelství).

KOVÁNÍ K ZAJIŠTĚNÍ OTEVŘENÉ POLOHY OKEN

Vnější lícová okna zajišťovaly **okenní háky** (*Fensterhaken*, m.), které se připevňovaly nejen na dolní stranu oken otevřených ven, ale i po straně. **Úchytky** (*Schnapper*, m.) (dnes zvané záskočky) pro špaletová okna náleží až k průmyslové výrobě.

Obr. 76: Hölzelovy okenní háky (převzato z T. Hölzel, o. c. v pozn. 3, tab. 4).

Obr. 77: Malý okenní hák na rám okna zajišťující otevřené okno (NTM, sbírka stavitelství).

Obr. 78: Klasický okenní hák, v 19. století měly okenní háky v některých případech další mezičlánek umožňující jejich estetičtější složení při zavřeném okně, zámek Libochovice (okres Litoměřice).

Článek byl podpořen projektem **MK NAKI II DG18P02OVV030 – „Řeč materiálu“**.

PHDR. MARTIN EBEL PH.D. – NÁRODNÍ TECHNICKÉ MUZEUM

DIE HISTORISCHEN BEZEICHNUNGEN DES FENSTER- UND TÜRBECHLAGS VOR DEM EINTRITT DER INDUSTRIEPRODUKTION

Der Beitrag widmet sich den tschechischen und deutschen Bezeichnungen für die Fenster- und Türbeschläge bis zum 19. Jahrhundert, als die Handarbeit durch die Industrieproduktion übertroffen wurde. Der Nachdruck ist auf die Sortierung und Bezeichnung der Metallbeschläge in der Weise, wie sie von den Handwerkern in ihren Werkstätten in der zweiten Hälfte des 18. und im Laufe des 19. Jahrhunderts bezeichnet wurden.

Die spezialisierten Schösserhandbücher in der deutschen Sprache wurden seit letztem Viertel des 18. Jahrhunderts herausgegeben: Duhamel (1769), Zipper (1801–1822), Hölzel (1827). Im Tschechischen stellt das älteste Werk die Arbeit von Antonín Večeř aus dem Jahr 1884 dar, die weiteren (z. B. Pacold 1891 u. a.) hatten eine geringere Bedeutung. Die Arbeit von Večeř ist am grundlegendsten unter ihnen, auch mit Rücksicht zur Tatsache, dass der Autor alles Befindliche in der Werkstätte seiner Zeit zu beschreiben pflegte. Leider aber etliche Beschlagmuster kamen in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts aus der Mode, und daher ist die Suche nach tschechischen Äquivalenten schwierig. In den schriftlichen (Rechnungs-) Quellen ist die ausführlichere Terminologie nicht vorhanden. Die heutzutage benutzten Bezeichnungen unterscheiden sich zum Teil von den historischen, und auch die Bedeutungen sind verschoben. Der erhebliche Teil der historischen Beschläge wird nach dem Ursprungsort bezeichnet.

Der Artikel besteht aus mehreren Teilen. Der Geleittext enthält eine Zusammenfassung der historischen Literatur und Quellen sowie die der Schulung der Schlosserhandwerker. Der folgende Teil analysiert den Beschlag zum Öffnen der Türe und Fenster, d. h. verschiedene Typen der Bänder samt der Übersicht ihrer Ausnutzung. Danach folgt das Kapitel über die Beschläge zum Abschließen der Türe und Fenster mit Analyse verschiedener Typen von Vorreibern, Verschlüssen und Fenstertrieben. Erheblich umfangreicher ist die Kapitel über die Schösser, die hinter sich einen großen Entwicklungs- und Ausbesserungsprozess haben – von den offenen über die Kastenschösser bis zu den Einsteckschössern. Den Inhalt des Beitrags ergänzen zwei kleinere Absätze zum Thema des Beschlags für die Verfestigung der Fenster und Türen und dem des Beschlags zum Halten der offenen Lage der Fenster.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Türangel: a – links mit Lehne (übernommen aus: A. O. F. Večeř, s. Zit. in Anm. 12, S. 29, Abb. 55); b – links Türangel mit Stütze im Schlosspark in Náměšť nad Oslavou (Namiest, Bez. Třebíč – Foto J. Škabrada).

Abb. 2: In der Literatur findet man mehrere sog. lange Türbänder: a – links oben das Türband in das Steinfutter; links unten das in das Holzfutter, in beiden Fällen mit Türangel und Stütze; b – rechts etliche Darstellungen der langen Türbänder aus der gleichen Quelle (übernommen aus T. Hölzel, s. Zit. in Anm. 3, Taf. 43, 50).

Abb. 3: Plasy (Plass, Bez. Pilsen-Nord), Wirtschaftshof: Langes Band mit Angel an einer Barocktür. Es wird gewöhnlich auf das Querholz montiert, mit Ausnahme der Fälle, als das Querholz auf Schwalbenschwanzversatz wie an der dargestellten Tür versetzt ist (eine besonders bei den Tischen gewöhnliche Lösung, damit die Bretter in der Breitrichtung schwinden können).

Abb. 4: Große äußere Eingangstür mit klassischen Kreuzbändern in der Mitte, oben mit ihrer bestimmten Modifikation, unten mit den Winkelbändern (übernommen aus J. Zipper, 1801, s. Zit. in Anm. 5, Taf. 9, Fig. 1).

Abb. 5: Klassisches Kreuzband an einer Eisentür (Foto J. Škabrada).

Abb. 6: Die mittleren Bänder waren sehr oft minimalisiert: a – links, Fenster- und Türkreuzband (übernommen aus T. Hölzel, s. Zit. in Anm. 3, Taf. 43, 44); b – rechts – festes Türband (übernommen aus A. O. F. Večeř, s. Zit. in Anm. 12, S. 30, Abb. 58).

Abb. 7: Die einfache Bandform war gewöhnlich zierlich behandelt – bei Renwers (1794) in einfacher Spiralförmigkeit (HKA Wien, Kommerz Böhmen).

Abb. 8: Durch den Entwicklungsforgang entfernten sich weiter die Formen von der Vorlage. Die Unterschiede von der ursprünglichen Form sind wohl am deutlichsten bei dem neogotischen Beschlag. In dem abgebildeten Fall die zeitgenössische Literatur nennt auch die sehr reichen neogotischen Türbänder durchaus mit pflanzlichem Dekor als Kreuzbänder. Ähnliche Beispiele findet man in mehreren Fällen (übernommen aus J. Storck-G. Guglitz-F. Paulik, s. Zit. in Anm. 10, Bd. 2, Taf. 6, 7).

Abb. 9: Das Fenster- und Türbeschlag im Musterbuch von Renwers, 1794: a – Winkelbänder in der Variante ohne Stütze und mit ihr (HKA Wien, Kommerz Böhmen); b – Einfacheres Fensterwinkelband und Angel mit Stütze bei Hölzel, der das Winkelband weiterhin für Standard hielt, obwohl die Aufsatzbänder (s. niedriger) schon seit langem bekannt waren (übernommen aus T. Hölzel, s. Zit. in Anm. 3, Taf. 44).

Abb. 10: Das klassische gewöhnliche Fensterwinkelband des 18. Jahrhun-

derts (NTM [Technisches Nationalmuseum] – Bauwesensammlung).

Abb. 11: Das klassische Schippenband mit Angel ohne Stütze: a – für die Tür, übernommen aus A. O. F. Večeř, s. Zit. in Anm. 12, S. 29, Abb. 55; b, c – Schippenbänder in den Schlössern Jezeří (Eisenberg, Bez. Most [Brüx]) und Stvolínky (Drum, Bez. Česká Lípa [Böhm. Leipa]).

Abb. 12: Duhamel nennt das Band links (a) zwar Lappen=Band, es handelt sich in der Tatsache um das Schippenband (übernommen aus H.-L. Duhamel du Monceau, s. Zit. in der Anm. 4, S. 228, Taf. 15 A); b – Lappenband in der reinen Gestalt mit Angel ohne Stütze, für Türen bestimmt (übernommen aus T. Hölzel, s. Zit. in Anm. 3, Taf. 43).

Abb. 13: a – links das Duhamels S-Band (übernommen aus H.-L. Duhamel de Monceau, s. Zit. in Anm. 4, Taf. 13, Fig. 15 B); b – rechts der Angebot von Renwers, Türbeschlag, 1795, Schwalbenschwanz und S-Band (ohne nähere Benennung auf dem Blatt mit den Angeln) – ohne Stütze und mit ihr (HKA Wien, Kommerz Böhmen).

Abb. 14: Links – Schneckenband mit Angel ohne Stütze; rechts – S-Band mit Angel mit Stütze aus dem Katalog aus dem Jahr 1827 (übernommen aus T. Hölzel, s. Zit. in Anm. 3, Taf. 43).

Abb. 15: Viele Bänder dieser Gruppe sind vorhanden, die im höheren Milieu weiter in sehr komplizierte Formen entwickelt wurden: a – links „Schwalbenschwanz“ – Pfarre Šlapánov (Bez. Benešov); b – rechts S-Band, Nicov (Nitzau, Bez. Prachatic), Kirche (Foto J. Škabrada).

Abb. 16: Aufsatzbänder: a – mit Knopf bei Duhamel (französisch vase – übernommen aus H.-L. Duhamel de Monceau, s. Zit. in Anm. 4, Taf. 14); b – Aufsatzbänder im Musterbuch von Renwers, 1794, zwei messingene und zwei eiserne (HKA Wien, Kommerz Böhmen).

Abb. 17: Die Aufsatzbänder bei Hölzel: a – für die Türen (links); b – für die Fenster (in der Mitte), mit zwei Abschlüssen – Kegel und Eichel (übernommen aus T. Hölzel, s. Zit. in Anm. 3, Taf. 43, 44); c – der Abschluss mit Kegel und Kugel (rechts) war am höchsten typisch (NTM, Bauwesensammlung).

Abb. 18: Gekröpftes Band – verschiedene Varianten, die aber erst um die Wende des 19. und 20. Jahrhunderts aufkommen: a – links laut Titscher (übernommen aus F. Titscher, s. Zit. in Anm. 17, Taf. 60); b – in der Mitte – Schaufensterladenband, damit die Fensterlade die Rustika nicht beschädigt, Libochovice (Bez. Litoměřice [Leitmeritz]); c – rechts das Band der verglasten Innenraumtür vom Anfang des 20. Jahrhunderts im Palais Desfours in Prag.

Abb. 19: Joendl führt den Zapfen und die Pfanne an, um das Verstopfen zu vermeiden präferierte er die Pfanne oben (übernommen aus J. P. Joendl, s. Zit. in Anm. 11, Taf. 12, Nr. 331-333).

Abb. 20: Scheunentor in Kamenné Sedliště (Stein Sedlisch, Bez. Svitavy [Zwittau]), der Zapfen ist außer der Wendeböhlenachse (Foto J. Škabrada).

Abb. 21: Zapfenband: a – für schwere Tore im Werk von Titscher, oben hielt den Zapfen der Hals (Kloben), unten die Pfanne (übernommen aus F. Titscher, s. Zit. in Anm. 17, Taf. 60, Nr. 6); b – für die Zimmertüren verwendete man die mehr verborgenen Systeme der Zapfen- oder Stifte (übernommen aus A. O. F. Večeř, s. Zit. in Anm. 12, S. 31, Abb. 59, 60).

Abb. 22: Das (französische) Werk von Duhamel präsentiert die Scharnierbänder: a – als Bänder für schwere Tore (übernommen aus H.-L. Duhamel, s. Zit. in Anm. 4, Taf. 13, Nr. 2), in böhmischen Ländern ist diese Anwendung nicht anzutreffen; b – sie kommen zur Geltung z. B. bei kleinen Türen in den Tapetenwänden, die nicht zu deutlich sein sollten (M. Oehm, s. Zit. in Anm. 13, S. 88, Nr. 71); c – Tür einer verglasten Wand aus dem Ende des 19. Jahrhunderts, Schloss Libochovice; d – Beispiel der Verwendung in der Villa Tugendhat in Brno (Brünn).

Abb. 23: a – Mittelband (übernommen aus A. O. F. Večeř, s. Zit. in Anm. 12, S. 32, Abb. 63); b – Pendeltür vom gleichen Prinzip, Prag, Hauptbahnhof (Foto J. Škabrada).

Abb. 24: a – links: bei Večeř findet man die ausführlichste Übersicht der Vorreiber zum Schließen eines Fensterflügels von den einfachsten, mit Holzschraube angeschraubten oder an das Tragblech genietet; b – rechts: in den perfekteren Fällen ist die Fensterleiste mit einem Draht oder Blech mit Anschlag geschützt (übernommen aus A. O. F. Večeř, s. Zit. in Anm. 12, S. 34-35, Abb. 76, 77).

Abb. 25: Einfacher Vorreiber mit Tragblech, an der Fensterleiste Draht mit Anschlag (NTM, Bauwesensammlung).

Abb. 26: Der Vor- und Doppelreiber von Hölzel (übernommen aus T. Hölzel, s. Zit. in Anm. 3, Taf. 44).

Abb. 27: Doppelreiber (übernommen aus A. O. F. Večeř, s. Zit. in Anm. 12, S. 36, Abb. 81).

Abb. 28: Doppelreiber (NTM, Bauwesensammlung).

Abb. 29: Man verwendete vor allem im 19. Jahrhundert eine Menge Vorreiber: a – eine weitere verhältnismäßig häufige Variante stellt der Vorreiber mit Griff dar. Auf die Achse mit Griff war ein kleines exzentrisches Blechstück angebracht, der die Schließfunktion erfüllte; b – die Kurbelvorreiber waren verhältnismäßig beliebt (übernommen aus A. O. F. Večeř, s. Zit. in

Anm. 12, S. 35, Abb. 79).

Abb. 30: Das französische Ruder verschloss beide Flügel mit einem Male, im Unterschied zum Doppelreiber befand es sich an einem der Flügel, über den Haken am Mittelpfosten hielt es auch den anderen Fensterflügel (übernommen aus M. Oehm, s. Zit. in Anm. 13, S. 96, Nr. 93).

Abb. 31: In den Fällen, als es nicht ganz geeignet war, dass eine unbefugte Person das Fenster geöffnet hätte, benutzte man: a – den inneren, mit Schlüssel oder abnehmbarer Kurbel zu öffnenden Vorreiber. Das Blech dieses Abschlussmechanismus war im Körper des Fensterflügels verborgen (Schnitt – übernommen aus A. O. F. Večeř, s. Zit. in Anm. 12, S. 36, Abb. 83); b – auf ähnlichem Prinzip war auch der innere Vorreiber, von dem nur der Griff sichtbar war (Schnitt – übernommen aus A. O. F. Večeř, s. Zit. in Anm. 12, S. 36, Abb. 84). In der Praxis war er mit Fenstertrieb kombiniert (vgl. auch Abb. 45, Beispiel aus dem Haus in Prag-Alttadt Nr.-Konskr. 1009/I).

Abb. 32: Der einfachste Schubriegeltyp für die zweiflügelige Tür, an der sie gewöhnlich paarweise montiert waren: a – oben (übernommen aus H.-L. Duhamel du Monceau, s. Zit. in Anm. 4, Taf. 13, Fig. 45); b – unten (übernommen aus A. O. F. Večeř, s. Zit. in Anm. 12, S. 37, Nr. 85); c – zu diesen Schubriegeln zählen auch die einfachsten Nutztypen – Žatec (Saatz, Bez. Louny [Laun]) Nr.-Konskr. 102.

Abb. 33: Zwei Varianten des eingelassenen Schubriegels (übernommen aus A. O. F. Večeř, s. Zit. in Anm. 12, S. 37, Abb. 88).

Abb. 34: Der untere eingelassene Schubriegel am Fenster im Schloss Vimperk (Winterberg, Bez. Prachatic), Ende des 19. Jahrhunderts.

Abb. 35: Der Fingerhutriegel, die gewöhnlichste in der Literatur veröffentlichte Form (übernommen aus A. O. F. Večeř, s. Zit. in Anm. 12, S. 38, Abb. 89).

Abb. 36: Eingelassener Schubriegel, Schloss Hubertusburg (Sachsen, Deutschland).

Abb. 37: Die Espagnolettenverschlüsse sind praktisch in allen Schlösserwerken seit Duhamel an angeführt: a – in Kombination mit weiterem Schließmechanismus (übernommen aus H.-L. Duhamel du Monceau, s. Zit. in Anm. 4, Taf. 15, Nr. 18); b – am deutlichsten sind sie bei Večeř abgebildet, als das System von mehreren Generationen so präzisiert war, dass der Haken oben und unten den Flügel zuzieht (übernommen aus A. O. F. Večeř, s. Zit. in Anm. 12, S. 40-41, Abb. 95-96).

Abb. 38: Fenster mit dem Espagnolettenverschluss: a – Gesamtansicht; b – Detail des Ruders (NTM, Bauwesensammlung).

Abb. 39: Ein scheinbarer Nachteil der Espagnolette, der massive Beschlag an der Oberfläche ist im höheren Milieu in den Vorteil umgewandelt – reich geschmücktes Espagnolettenruder in der Villa Otto Petschek in Prag.

Abb. 40: Prinzip des Baskülverschlusses wurde erstmalig im 18. Jahrhundert bei zweiflügeligen Türen zum Abschließen des Flügels ohne Schloss angewendet. Duhamel zeigt sowohl: a – Baskülverschluss mit Trieb- und Zahnstangen (Pasquill); als auch: b – Baskülverschluss mit Gelenkmechanismus; verwendet aber noch nicht die Bezeichnung „Bascule“ (übernommen aus H.-L. Duhamel, s. Zit. in Anm. 4, Taf. 15, Fig. 16; Taf. 24, Fig. 8, 10).

Abb. 41: Bei Hölzel der Baskülverschluss war mit dem sog. Dresdener Schloss (s. nieder bei Schlössern) kombiniert, wo er Bestandteil des Schnappplechs ist. In den böhmischen Ländern trifft man dieser Lösung selten an (übernommen aus T. Hölzel, s. Zit. in Anm. 3, Taf. 18).

Abb. 42: Die durchgearbeitete und prägnanteste Gestalt des Baskülverschlusses mit Trieb- und Zahnstangen zeigt wieder das Werk von Večeř: a – den Grund bildete natürlich der Baskülverschluss mit zwei Stangen und zwei Verzahnungen; b – weniger verwendete man die Variante mit einer Stange und einer Verzahnung. In den Abbildungen von Večeř bildet einen Bestandteil zum Schließen des zweiten Flügels darüber hinaus ein eingelassener Vorreiber (übernommen aus A. O. F. Večeř, s. Zit. in Anm. 12, S. 39-40, Abb. 91, 92).

Abb. 43: Der Baskülverschluss mit Gelenkmechanismus hatte ebenfalls zwei Varianten: a – mit zwei Stangen; b – mit einer Stange. Die Variante mit zwei Stangen wurde zum Standard der Fenster des 20. Jahrhunderts (übernommen aus A. O. F. Večeř, s. Zit. in Anm. 12, a – S. 38, Abb. 90; b – S. 40, Abb. 94).

Abb. 44: Bei den Türen findet man diese Lösung selten, ihre Heimat ist in der frankophonen Region; Schloss Jehai, Belgien.

Abb. 45: Vom Baskülverschluss mit Gelenk war praktisch nur der Griff sichtbar, der mehrere Varianten haben konnte, in den böhmischen Ländern ist der Mechanismus unter der Schlagleiste verborgen. Hier in Kombination mit dem eingelassenen Vorreiber. Prag-Alttadt, Nr.-Konskr. 1009/I.

Abb. 46: Dieses Prinzip ist an den Beschlägen der in Bayern gewöhnlichen Fenster deutlich (Bad Windsheim).

Abb. 47: Die Baskülverschlüsse mit einer Stange mit Rudern im Stift Teplá (Tepl, Bez. Cheb [Eger]) – Foto J. Škabrada.

Abb. 48: Das Kastenschloss mit hebender Falle. Der Kasten des Schlosses: von Außen das Schlossblech „A“, „B“, „C“, „D“, an der Innenseite ist das

Deckblech, gewöhnlich aus dem dünneren und kleineren Blech als das Schlossblech, auf den Stützen „u“ gehalten. Das Schlossblech ist an einer Seite gebogen und bildet die Schlossstulpe (Studel, Vorderstudel) „A“ „D“ und „A“ „D“ „E“ „F“. Die übrigen Seiten des Kastens heißen Umschweif – „A“ „B“ „C“ „D“. Der Umschweif ist mit dem Schlossblech mittels vernieteter Zapfen „1“ „2“ „3“ „4“ verbunden. Die Schlossstulpe „A“ „D“ „E“ „F“ ist um den Teil „M“ „N“ „E“ „F“ breiter als der Umschweif. Innerhalb des Schlosses ist der dreimalige Verschluss.

Von oben nach unten: Die hebende Falle „z“ mit der Nuss „o“. Die Nuss ist an den Seiten in Zapfen verjüngt. Der eine Zapfen dreht sich im Schlossblech „A“ „B“ „C“ „D“, der andere im Deckblech. Das andere Ende der Falle ist rechtwinklig gebogen, geht durch die durchgehauene Schlossstulpe und ist in den Drücker verlängert. In der Nuss befindet sich eine vierkantige Öffnung, in die ein Dorn mit dem Hebel, Drücker oder Olive gesteckt ist. Der Riegel „v“ ist am Ende in den sog. Riegelkopf verstärkt, der verjüngte Teil heißt Schaft. Das Schaftende ist von einer Leitschiene „l“ geführt. Gegen Hinausfallen ist der Riegel mittels Schleppfeder gesichert. Am Schaft befinden sich die Einkerbungen, in die die Angriffe des Schlüssels einfallen. Die Riegel können sich eintourig oder zweitourig schließen. Das Hinausschieben des Riegels aus dem Schloss hindert die Zuhaltung „r“, in die Klauen „h“ einfallend und auf der Zuhaltungswelle „č“ mittels Zuhaltungsfeder fixiert. Der Nachriegel ist durch eine Öffnung in der Schlossstulpe und dem Umschweif geführt (übernommen aus A. O. F. Večeř, s. Zit. in Anm. 12, S. 52, Abb. 112; die Abbildung ist bearbeitet, unwesentliche Teile weggelassen, Ergänzungen aus anderen Handbüchern zugefügt).

Abb. 49: Das Kasten- oder französische Schloss mit schießender Falle. Die schießende Falle „z“ ist von der Feder „s“ betätigt. Sonst s. System der Abb. 48. Unterschiede: Teil mit der Zuhaltung – von der Zuhaltung „r“ trennte sich eine selbständige, die Zuhaltung zum Riegel drückende Feder „p1“. Die Zuhaltung hat die angepasste Form (punktierter Teil). Der Riegel wird vom Stift „k“ geführt (der die Leitschiene ersetzt hat – übernommen aus A. O. F. Večeř, s. Zit. in Anm. 12, S. 59, Abb. 121).

Abb. 50: Das eingesteckte Schloss (Einsteckschloss). Im Grundsatz ist es analogisch, nur mit Unterschieden in etlichen Aspekten. Die Falle (schießende Falle) umfasst die Nuss, die Arme erlauben nicht das Hinausschieben der Falle aus dem Kasten mittels Feder „s“ und dienen zugleich zur Betätigung des Riegels mittels gewöhnlichen Türhebels. An der Außenseite kann statt des Hebels ein Griff sein – sog. Schloss mit steifer Klinke, es wird von außen mit Schlüssel geöffnet: zum Riegel wurde der Arm „h“ zugefügt, der bei der Riegelbewegung mittels des Schlüssels auch die zur Nuss aufsetzenden Arme verschiebt (übernommen aus A. O. F. Večeř, s. Zit. in Anm. 12, S. 60, Abb. 126).

Abb. 51: Links das sog. stumpfe Schloss (Mauskasten), rechts das überbaute Schloss (Innen- und Außenseite); beides an dem einfachen nicht eingebauten Schloss gezeigt, das bloß den Riegel, weder Falle noch Nachriegel hat (übernommen aus T. Hölzel, s. Zit. in Anm. 3, Taf. 1).

Abb. 52: Seit dem 18. Jahrhundert erscheinen die aus den sog. gedeckten Schlössern herauskommenden, aber mit ziemlich repräsentativer Behandlung des Schlosskastens (gewöhnlich aus Messing, mit Facetten und weiterem Dekor) ausgestatteten Schlösser. Hölzel bezeichnet sie als „weißgefeiltes Schloss“; in diesem Fall im Bezug zur Oberfläche, nicht zum Mechanismus (HKA Wien, Kommerz Böhmen).

Abb. 53: Der innere Schlossmechanismus (hier bei den gedeckten Schlössern in der Variante samt der Falle, dem Riegel und dem Nachriegel). Die Mehrheit der Schlösser hatte keinen Nachriegel, eine Reihe hatte nur den Mechanismus der Falle, ein Teil nach Bedarf hingegen nur den Riegelmechanismus. Die Falle: links – hebende Falle, als deutsche Falle bezeichnet. Sie konnte lediglich bei den äußeren Schlössern sein; rechts – die schießende Falle, deren Entwicklung im Laufe des 19. Jahrhunderts sehr kompliziert war. Sie wurde stets verbessert und verändert. Der dargestellte Typ ist die französische Falle, die weiter fortgeschrittenen Typen waren als Dresdener und Wiener Falle bezeichnet. Mit Rücksicht dazu, dass die Unterschiede des Fallenmechanismus sich auch bei den demontierten Schlössern unter dem Deckblech befinden, kann man hier auf das Werk von Hölzel oder Večeř hinweisen.

Abb. 54: Der Nachriegel war praktisch ein Riegel (übernommen aus T. Hölzel, s. Zit. in Anm. 3, Taf. 3, 4 und weitere).

Abb. 55: Der Angebot von Renwers, 1794 – das offene (d. h. deutsche) Schloss mit hebender, und das geschlossene (d. h. französische) Schloss mit schießender Falle in der einfachsten Ausführung (HKA Wien, Kommerz Böhmen).

Abb. 56: Gedeckte Schlösser mit dem Schnappblech: a – links bei Renwers (oben mit hebender, unten mit schießender Falle – HKA Wien, Kommerz Böhmen); b – rechts das überarbeitete Schloss mit schießender Falle bei Hölzel (übernommen aus T. Hölzel, s. Zit. in Anm. 3, Taf. 6).

Abb. 57–59: Verschiedene Typen des Dresdener Schlosses, bei denen das Schnappblech die angepasste Gestalt im Stil des eigentlichen Schlosses erreicht, für Zweiflügeltüren geeignet. Links Renwers, 1794 (HKA Wien, Kommerz Böhmen; darunter das Dresdener Schloss aus der seinem Entstehungsort nahen Region, Schloss Wesenstein, Sachsen. Weitere Schlösser laut Hölzel, rechts unten mit Baskülverschluss kombiniert, der ästhetisch die bislang verwendeten oberen und unteren Riegel ersetzt hat. Diese Schlösser für das höhere Milieu wurden praktisch ohne Ausnahme aus Messing verfertigt (übernommen aus T. Hölzel, s. Zit. in Anm. 3, Taf. 18).

Abb. 60–64: Einen weiteren Schritt zur ästhetischen Behandlung des Schlosses bildeten die Veränderungen, als beide Teile – das eigentliche Schloss und das ganze System des ehemaligen Schnappblechs – gleich breit waren. Diese Schlösser sind seit Barock vorhanden, Renwers kennt sie (HKA Wien, Kommerz Böhmen) und Hölzel ebenfalls, der sie Wiener Schloss nennt (übernommen aus T. Hölzel, s. Zit. in Anm. 3, Taf. 6, 7, 18); J. Storck u. Koll. führen zum J. 1876 das funktionell ähnliche Schloss als „altes französisches Schloss“ an, er lässt allerdings zu, dass diese Schlösser in Wien, Frankreich, England sowie Italien zu finden sind (übernommen aus J. Storck-G. Gugitz-F. Paulik, s. Zit. in Anm. 10, Bd. 2, Taf. 12).

Abb. 65: Duchcov (Dux, Bez. Teplice), Schloss, Wiener Türschloss.

Abb. 66: Das eingesteckte Schloss nach J. Zipper. Gut deutlich ist die sog. französische Falle (übernommen aus J. Zipper, s. Zit. in Anm. 5, Bd. 2, Taf. 10).

Abb. 67: Drei Varianten des Einsteckschlusses bei Hölzel, 1827; das erste ohne Nachriegel, das zweite mit Nachriegel; das dritte für die zweiflügelige Tür, mit dem Baskülverschluss mit Trieb- und Zahnstangen kombiniert. Beim rechten und linken Schloss ist die sog. Dresdener Falle als eine mehr fortgeschrittene Variante im Vergleich mit der vorherigen französischen Falle abgebildet (übernommen aus T. Hölzel, s. Zit. in Anm. 3, Taf. 5, 7, 18).

Abb. 68–69: Die Variabilität der Türschilder. Oliven und Türhebel ist massiv. Etliche Formen waren aber so beliebt, dass sie Jahrzehntelang beibehalten waren. Dazu zählt ohne Zweifel das klassizistische Türschild, dem man bei neuen Erzeugnissen in der Zeitspanne von mehr als ein halbes Jahrhundert antrifft. Türschild, Oliven und Türhebel bei Hölzel (übernommen aus T. Hölzel, s. Zit. in Anm. 3, Taf. 6, 46).

Abb. 70: Die Winkeleisen für Fenster (ebenfalls auch mit Schubriegel kombiniert) bei Hölzel, in der Praxis aber vereinzelt Lösung (übernommen aus T. Hölzel, s. Zit. in Anm. 3, Taf. 44).

Abb. 71: Horní Maršov (Marschendorf III, Bez. Trutnov [Trautenau]), Pfarrgebäude, das Kreuzwinkeleisen am Pfosten und Kämpfer, die Winkeleisen an den Fensterflügeln (Foto J. Škabrada).

Abb. 72: a – links, Türklopfer; b – rechts Fensterknopf (übernommen aus T. Hölzel, s. Zit. in Anm. 3, Taf. 52, 44).

Abb. 73: Einfache Türhandhabe (NTM, Bauwesensammlung).

Abb. 74: Trstěnice (Střenitz, Bez. Svitavy [Zwittau]) Nr.-Konskr. 5, Türklopfer am Bauernhof.

Abb. 75: Fensterknöpfe an Fensterflügeln aus dem 18. Jahrhundert (NTM, Bauwesensammlung).

Abb. 76: Die Fensterhaken bei Hölzel (übernommen aus T. Hölzel, s. Zit. in Anm. 3, Taf. 4).

Abb. 77: Kleiner Fensterhaken am Fensterrahmen zum Sichern des offenen Fensters (NTM, Bauwesensammlung).

Abb. 78: Libochovice (Bez. Litoměřice [Leitmeritz]), klassischer Fensterhaken; im 19. Jahrhundert die Fensterhaken hatten in einigen Fällen ein weiteres Zwischenglied um sie beim geschlossenen Fenster ästhetischer zusammenklappen zu können.